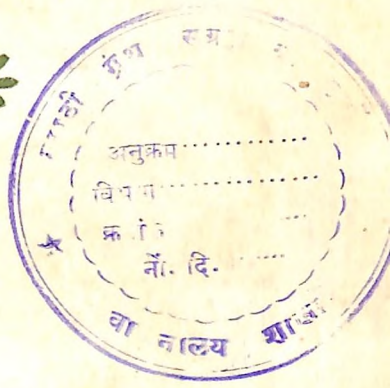

105

अंशाषणाची कला

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय *निकट*
सं. नं. *२२०*

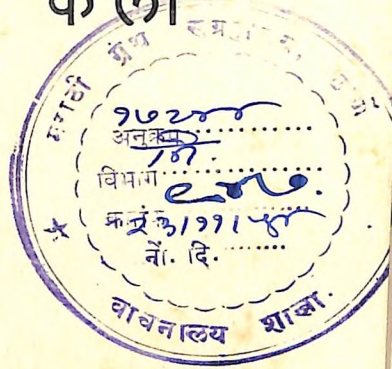
१९५४

REFBK-0008168

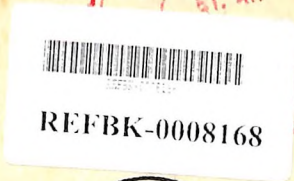
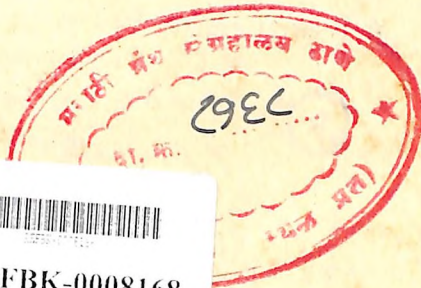
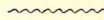
शांताशाम शिंदे

सं भा ष णा ची क ला

ले ख क

शां ता रा म शिं दे, बी. अे.

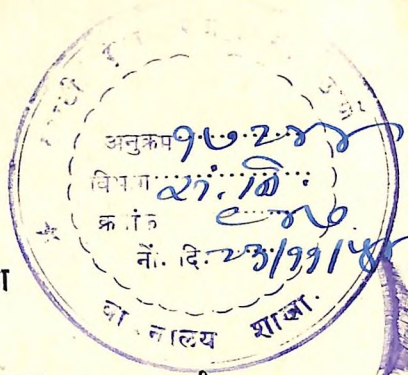
★ सर्व हक्क प्रकाशकांच्या स्वाधीन.

★ प्रथमावृत्ति : १९५४.

★ किंमत १। रुपया.

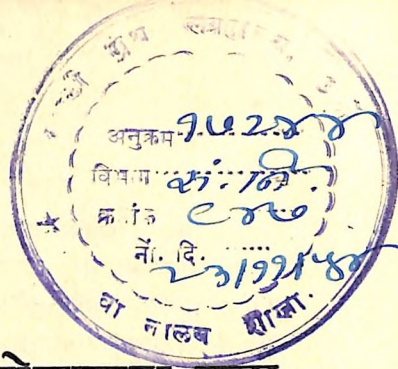

★ मुद्रक आणि प्रकाशक
मु. शं. किलोस्कर,
किलोस्कर प्रेस,
किलोस्करवाडी,
द. सातारा.

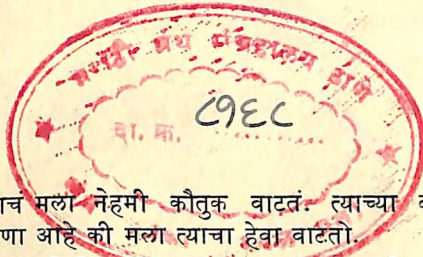

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ लें	माणसांना जोडणारा दुवा	१
" २ रें	संभाषण करणं धोक्याचं आहे ?	६
" ३ रें	" ते आम्हांला सारखं ऐकवत असतात ! "	१२
" ४ थें	दुसऱ्याच्या मतांचा आदर करा !	१७
" ५ वें	स्पष्टवक्तेपणा ...	२०
" ६ वें	गप्पा ...	२७
" ७ वें	तुम्हांला हसतां येतं ना ?	३१
" ८ वें	धंदा चालावासा वाटत असेल तर कोट्या करूं नका, फक्त हसा !	३४
" ९ वें	कौटुंबिक जीवन आणि संभाषण	३९
" १० वें	बहुश्रुतपणा ...	४८
" ११ वें	जिवलग मित्रांतील संभाषण	५५
" १२ वें	न बोलण्याची कला ...	६४
	हे नियम लक्षांत ठेवा ...	७०

माणसांना जोडणारा दुवा

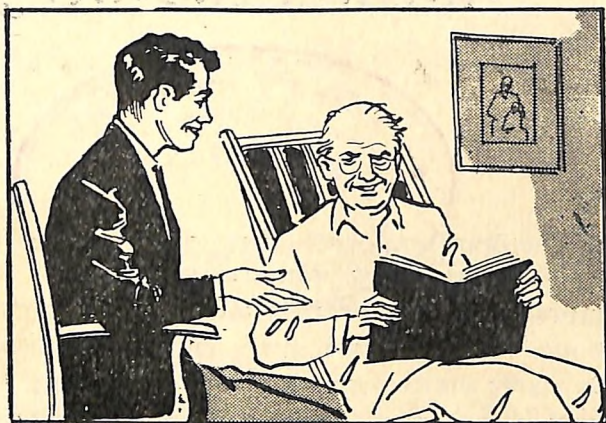
माझ्या अेका मित्राच मला नेहमी कौतुक वाटतं. त्याच्या बोलण्यांत असा लाघवीपणा आहे की मला त्याचा हेवा वाटतो.

पूर्वाश्रमींचा माझा तो विद्यार्थी. नुकतंच त्यानं अेक नियतकालिक सुरू केलं आहे. परवा तो माझ्याकडे आला. हातांत अेक प्लॅस्टिकची सुंदर बॅग आणि तोंडावर आकर्षक हास्य. मीं 'बसा' म्हणून अेका खुर्चीकडे बोट दाखवलं आणि तो बसला. म्हणाला, "आमच्या दिवाळी अंकासाठी तुमची अेक सुंदर कविता पाहिजे. 'सुंदर' बरं का! नुसतं 'कविता पाहिजे' नव्हे!"

मीं म्हटलं, "तशी कांही चांगलीशी कविता मीं अलीकडे लिहिलेली नाही, तेव्हा—"

"तें कांही नाही." तो म्हणाला, "तुमची अेक अुत्कृष्ट कविता पाहिजेच. आमच्या गेल्या अंकांतली तुमची कविता लोकांना फार म्हणजे फारच आवडली. मुंबलीला तर तुमच्या त्या कवितेवर वाचक अगदी निहायत खूप आहेत. तेव्हा या खेपेलाहि तुमची अेक तशीच सुंदर कविता पाहिजे. आणि जमल्यास तुमचा अेक छोटासा फोटो. सुरेख निळ्या रंगांत ब्लॉक टाक्या."

त्याच्या लाघवी बोलण्यांनं मी अर्धाअधिक विरघळलों होतोच. त्यांतून शेवटचीं दोन वाक्यं म्हणतांना त्यानं हातहि जोडले. शेवटीं “फोटोची कल्पना तेवढी डोक्यांतून काढून टाका” असं सांगून कविता देण्याचं अभिवचन मीं त्याला दिलं.

“ दिवाळी अंकासाठी तुमची एक सुंदर कविता पाहिजे. ”

नंतर बोलतांबोलतां त्यानं आपले कांही अनुभव सांगितले. अेका थोर कथालेखकाकडे रस्त्यांतच भेटून त्यानं कथा मागितली, तर त्या लेखकानं निरहंकारपणानं त्याच्याशीं हस्तांदोलन कसं केलं; मुंबयीच्या अेका थोर देशसेवकानं वेळांत वेळ काढून लेख देण्याचं कवूल केलं अितकंच नव्हे, तर शेवटीं त्याला फलाहार कसा दिला; अेका वयोवृद्ध आणि कीर्तिमान् साहित्यिकानं त्याला पहिल्याच भेटींत आपल्या कपाटांतून अेक लेख कसा काढून दिला; - हे सगळे अनुभव सांगत असतांना आपण कांहीतरी विशेष गौष्ट केली असा अभिमान तर त्याच्या बोलण्यांत नव्हताच; अुलट हे सारे थोर लोक आपल्या कीर्तीप्रमाणं अंतःकरणानंहि कसे थोर आहेत असंच तो

सुचवीत होता. आणि हें सारं सांगतांना त्याचा स्वर त्या लोकांबद्दलच्या नितान्त आदरानं भरलेला होता.

तो निघून गेला. 'याच्या आर्जवी, लाघवी बोलण्यानं फसलों तर' नाही ना?' अशी शंका मला आली; पण ती क्षणभरच. 'मी फसलों असं म्हणण्यापेक्षा 'मी जिंकला गेलों' असं म्हणणं अधिक योग्य होईल. त्यानं ज्यांच्या ज्यांच्या भेटी घेतल्या त्यांच्याबद्दलचा आदर त्याच्या बोलण्यांतून नुसता ओसंडत होता. त्यांचे गुणच तेवढे पाहायचे आणि त्या गुणांची ज्याच्यात्याच्यापुढं मुक्त कंठानं स्तुति करायची एवढंच त्याला माहीत आहे. ज्याच्याशीं बोलायचं त्याच्याशीं अत्यंत नम्रपणानं तो बोलतो. या त्याच्या गुणामुळं त्याच्या नवीनच निघालेल्या नियतकालिकाला चांगलंच यश लाभलेलं आहे. नवीनच असल्याकारणानं कांही प्रथितयश साहित्यिकांचं साहित्य त्याला लाभणार नाही असं मला वाटत होतं; पण तेंसुद्धा त्यानं मिळवलेलं आहे. या त्याच्या यशाचं गमक एकच आहे— त्याला संभाषणाची कला साधलेली आहे.

एकंदर मानवी व्यवहारामध्ये संभाषणाचं महत्त्व असाधारण आहे. संभाषणाशिवाय मानवी व्यवहार केवळ अशक्य आहेत. समजा, उद्या काही चमत्कार झाला आणि माणसांची बोलण्याची शक्तीच संपली, त्यांचं शब्दांचं ज्ञान नाहीसं झालं, सगळी भाषासृष्टि राजापूरच्या गंगेप्रमाणं एकाएकी गुप्त झाली, तर जगांत कोण गोंधळ माजेल ! पशुसृष्टींतल्याप्रमाणं मनुष्यसृष्टींतहि अन्नग्रहण आणि प्रजोत्पादन हे दोनच व्यवहार शिल्लक राहतीः आणि माणसाच्या विकासाचं, संस्कृतीचं सगळंच मुसळ केरांत जाईल ! तहान, भूक असल्या शारीरिक गरजा व्यक्त करायच्या असोत, भावनांना वाट द्यायची असो, अगर विचारांना घाट द्यायचा असो, भाषेशिवाय पान हालणार नाही. भाषा हें माणसाचं वैशिष्ट्य आहे आणि संभाषण हा माणसाचा सहज आविष्कार आहे. आणि म्हणून संभाषणामुळं मानवी व्यवहार स्वाभाविक आणि सुंदर होतात. व्यापारउदीम असो, लग्नमुंज असो, किंवा दुसरा कोणताहि व्यवहार असो, संभाषणानं त्याला सुलभता आलेली

आहे. बोललेल्या एका शब्दांत लिहिलेल्या दहा शब्दांचा अर्थ असतो. मात्र मित्र मला खूप मोठं असं पत्र लिहितो; पण त्याच्या मनांतला आशय स्पष्ट झाल्याचं त्यालाहि समाधान मिळत नाही आणि मलाहि मिळत नाही. पण तेंच जेव्हा तो माझ्या गावीं येतो आणि माझ्याशीं बोलतो तेव्हा त्याच्या तीनचार वाक्यांत मला त्याचं मन पूर्णपणें समजूं शकतं. माणूस बोलतो तेव्हा त्याचा आवाज त्याला मदत करतो. तो केव्हा हर्षानं गद्गदित होतो तर केव्हा दुःखानं सद्गदित होतो, केव्हा रागानं कठोर तर केव्हा प्रेमानं मृदु, केव्हा बेपर्वाईनं कोरडा तर केव्हा सहानुभूतीनं ओला ! संभाषणाचं हें सामर्थ्य लक्षांत घेतां संभाषणकलेची जोपासना आपल्याइकडे होत नाही ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट ! एकंदरींत, 'जगण्याकडे कलेच्या दृष्टीनं पाहण्याची आपल्याइकडे वृत्ति नाही' अशा अर्थचि उद्गार न्या. मू. छगलानीसुद्धा आपल्या 'माय वर्किंग फेथ' (My Working Faith) या भाषणांत काढले आहेत.

संभाषणानं भावनांची आणि विचारांची देवघेव होते. अशा देवघेवीं-तून माणसं परस्परांकडे ओढलीं जातात, माणसं जोडलीं जातात. मांटेन या परेंच निबंधकारानं म्हटलं आहे- "आम्ही सगळीं माणसं आहोंत आणि आम्हां सर्वांना जोडणारा दुवा अेकच आहे-संभाषण !" ज्या दोन माणसांत संभाषण होऊं शकणार नाही अशीं दोन माणसं कधीच अेकत्र येऊं शकणार नाहीत. परंतु संभाषण शक्य व्हायचं असेल तर अेकमेकांची भाषा समजली पाहिजे. समजा, अेखादा महाराष्ट्रीय मनुष्य मद्रास प्रांतांत गेला तर तिथल्या हजारो लोकांच्या गर्दींतहि त्याला अेकलकोंडं वाटे. केवळ माणसांच्या गर्दींत राहून माणसाच्या मनाला समाधान लाभत नाही. त्याचा कोंडमारा होऊन अेखाद्या कैद्यासारखी त्याची स्थिति होईल. पण तेंच त्या महाराष्ट्रीयाला हिंदी किंवा इंग्रजी येत असेल तर त्याला केवढा आनंदाचा ठेवा लाभल्यासारखा वाटे ! मद्रासेंतल्या हिंदी किंवा इंग्रजी समजणाऱ्या माणसांशीं त्याला संभाषण करतां येईल आणि त्याला कितीतरी हायसं वाटे ! 'अेका जगा'ची सुंदर कल्पना प्रत्यक्षांत यायची असेल तर साऱ्या जगाची अेक अशी आंतरराष्ट्रीय भाषा पाहिजे, ही गोष्टहि पूर्वीच भाषा-

शास्त्रज्ञांनी ओळखली होती आणि तशी भाषा बनवण्याचे प्रयत्नही झाले होते.

संभाषण नसेल तर सामोपचार, सुहृद्भाव, सहानुभूति इत्यादि माणुसकीचीं अंगं झाकलीं जातील. किंबहुना माझी भाषा तुम्हांला समजत नसेल आणि तुमची भाषा मला येत नसेल किंवा आम्हां दोघांनाहि येणारी अखादी तिसरी भाषा नसेल तर माणुसकीचे संबंध तुमच्यामाझ्यांत निर्माणच होणार नाहीत. दोन माणसं जेव्हा संभाषण करूं लागतात तेव्हाच तीं माणूस होतात. म्हणूनच सेंट ऑगस्टीननं म्हटलं आहे, की “ आपली भाषा न समजणाऱ्या माणसापेक्षा आपल्याला ओळखणाऱ्या अखाद्या कुत्र्याची सोबत ही अधिक मोलाची असते.”

संभाषण करणं धोक्याचं आहे ?

भाषा समान असली तरच संभाषण शक्य आहे हें खरं. तथापि एकच भाषा बोलणारीं माणसं एकत्र आलीं की संभाषणाला मोठा रंग भरतो असा मात्र याचा अर्थ नव्हे.

एकच भाषा बोलणारीं अनेक माणसं आगगाडींतून किंवा मोटारींतून प्रवास करतांना आपण नेहमी पाहतों. तुम्हींसुद्धा आजपर्यंत असे अनेक प्रवास केले असतील. या साऱ्या प्रवासांचं एकदा सिंहावलोकन करा नि सांगा की तुम्हीं किती लोकांच्या ओळखी करून घेतल्या ? तुमच्या मित्रांमध्ये असा एखादा मित्र असलेला तुम्हांला आठवतो का तें पाहा. आणि अशा रीतीनं प्रत्येकजण आपापलं मन शोधूं लागला तर त्याला किती बरे अंक मोजतां येतील ? मला वाटतं बहुतेकांच्या हाताचं एकहि बोट मिटणार नाही !

प्रवासाचं कशाला ! आपल्या नेहमीच्या मेजवानीच्या किंवा चहा-पार्टीच्या प्रसंगीसुद्धा संभाषणाची मौज क्वचितच अनुभवायला मिळते. अशा वेळीं संभाषण कसं होतं याचा एक मजेशीर अनुभव सांगतों.

माधवराव नांवाचे माझे एक मित्र आहेत. त्यांच्या मुलाचं बारसं होतं. त्या निमित्तानं मेजवानीचा मोठा कार्यक्रम त्यांनी आखला होता. रात्रीं आठ वाजतां सर्वांनी जमायचं. सायंकाळीं साडेसातलाच मी आणि

माझे दोन मित्र माधवरावांच्या घरी पोचलो. ओसरीवर जाजम पसरलं होतं, तिथं पाहुण्यांची बसण्याची व्यवस्था केलेली होती. त्या जाजमावर आमच्या आधीच आठदहा माणसं पसरलीं होती. कुणी विड्या-सिगारेटी फुंकताहेत, कुणी सुपारी कातरताहेत, कुणी पानाला चुना लावताहेत; पण कुणी कुणाशीं बोलत नाहीत ! नाही म्हणायला दोन माणसं जरा बाजूला बसून कांहीतरी कुजबुजत होतीं. पण ती चर्चा अगदीच खाजगी स्वरूपाची असावी. अशीच पांचएक मिनिटं कंटाळवाणीं गेलीं. मग मधेच पान खाणाऱ्या गृहस्थांनी आमच्यापुढं पानसुपारीचं तबक सारलं आणि म्हटलं, “ घ्या, पान घ्या ! ” जेवणापूर्वी पान खाण्याची सवय नसतांनाहि आम्हीं हसून सुपारी तोंडांत टाकली आणि पानाला चुना लावू लागलों. मग विडे तोंडांत गेले आणि पुन्हा ती पूर्वीची विचित्र शांतता सुरू झाली !

...इतक्यांत दोघे शिक्षक तावातावानं बोलत तिथं आले.

इतक्यांत एकाच शाळेंत काम करणारे एकदोघे शिक्षक तावातावानं एकमेकाशीं बोलतच ओसरीवर येऊन बसले. आपल्या शाळेंतील गोंधळा-विरुद्ध ते आवेशानं एकमेकापुढं तक्रारी करीत होते. मधूनमधून इतर कांही

माणसं घेतच होतीं, आल्यावर रोवर जमलेल्या माणसांवरून नजर फिरवीत होतीं, कुणी ओळखीच असल्यास—“ या हो मल्हारराव, इकडे या असे ! ” “ अरे वा ! तुम्ही केव्हा आलांत ? ” “ पांचएक मिनिटं झालीं की. या—” अशीं मामुली प्रश्नोत्तरं होत होतीं. ते दोघे शिक्षक तावातावानं बोलतच होते. इतक्यांत आंतल्या कामाच्या धांदलींतून सवड काढून माधवराव आले. बरीच मंडळी जमलेली पाहून त्यांनी सर्वांची एकमेकांना ओळख करून दिली. नमस्कार-चमत्कार झाले. “ असं होय ? ” “ ग्लॅंड टु सी यू ! ” “ म्हणजे तुम्ही त्या नदीकडच्या शाळेंत असतां वाटतं ? ” “ आमचा रघूहि त्याच ऑफिसांत असतो. ” “ तुम्ही खुद्द साताऱ्याचेच का ? ” “ पण पूर्वी तुम्ही x x x दैनिकांत होतां असं ऐकलं होतं. ” अशीं औपचारिक प्रश्नोत्तरं झालीं. पुन्हा थोडा वेळ ती विचित्र शांतता. पुन्हा त्या दोघां शिक्षकांचा कडाका. शेवटीं एकदाची “ उठा, हातपाय धुऊन घ्या. ” अशी आरोळी उठली. मग पंगत बसली. “ अहो, इमारत बघून वाढा ! ” “ त्या नानांना वाढा की ! ” “ दुसऱ्याच्या घरीं यांचा आग्रह फार असतो हं ! ” असे विनोद झाले. हास्याचीं कारंजीं उडालीं आणि पंगत उठली. माधवरावांचा निरोप घेऊन मंडळी पांगली.

आता तुम्हीच सांगा, यांत संभाषणाची मौज कुठं आहे ? अशा जेवणाच्या किंवा चहाच्या पाटर्चामधून एखादा मित्र जोडल्याचा प्रसंग तर अशक्यच ! मग अशा मेजवान्यांचा अन् पाटर्चाचा उपयोग तरी काय ?

अगदी नेमकी अशीच शंका डॉ. जॉन्सनचा चरित्रकार बॉस्वेल याला आली होती. बॉस्वेल डॉ. जॉन्सनला म्हणतो, “ काल मी एका मेजवानीला गेलोंं होतीं. बेत तर अगदी फक्कड होता. पण त्या सवंध वेळेंत सुंदर संभाषण झालंच नाही. स्मरणांत राहिल असं एकहि वाक्य कुणीं बोललं नाही. ”

डॉ. जॉन्सनन उत्तर दिलं, “ पण महाशय, असं संभाषण क्वचितच होतं. ”

यावर बॉस्वेलनं विचारलं, “ असं आहे तर अशा मेजवान्यांचा उपयोग तरी काय ? या पाटर्चा द्यायच्या तरी कशाला ? ”

“ कशाला म्हणजे ? ” डॉ. जॉन्सननं नेहमीच्या आवेशानं सांगितलं, “ एकत्र यायला. सर्वांनी मिळून खावंप्यावं म्हणून आणि आपुलकी, ममता यांची वाढ व्हावी म्हणून. आणि ज्या पार्टीमध्ये म्हणण्यासारखं संभाषण होत नाही त्या पार्टीमध्येच हा हेतु पूर्ण होऊं शकतो ! कारण जेव्हा संभाषण सुरू होतं तेव्हा लोकांचे मतभेद होतात. एखादा हट्टी माणूस आपलंच म्हणणं खरं करण्यासाठी चिडतो आणि तडतडू लागतो. किंवा असहि होतं, की ज्यांना अशा संभाषणामधे भाग घेतां येत नाही त्यांना अस्वस्थ वाटू लागतं, धरून आणल्यासारखं वाटू लागतं. एवढ्याचसाठी सर रॉबर्ट वॉलपोल मेजवानीसारख्या प्रसंगीं अश्लील आणि फाजील कांहीतरी बोलत असे. कारण अश्लील संभाषणांत सारेच भाग घेऊं शकतात असं त्याचं म्हणणं होतं. ”

डॉ. जॉन्सनच्या या उद्गारांवरून संभाषण करणं किती धोक्याचं आहे याची थोडीशी कल्पना येईल. असे प्रसंग निर्माण होऊं नयेत, कुणाला दुखवूं नये, कुणाकडून दुखावलं जाऊं नये, म्हणून मनुष्य मेजवानीसारख्या प्रसंगीं संभाषण करण्याऐवजीं गप्प राहणंच अधिक पसंत करतो. वेडेवाकडे प्रसंग निर्माण होऊन स्वास्थ्य भंगण्यापेक्षा मूक राहिल्यां जी विचित्र अस्वस्थता निर्माण होते ती सहन करणंच माणूस अधिक पसंत करतो.

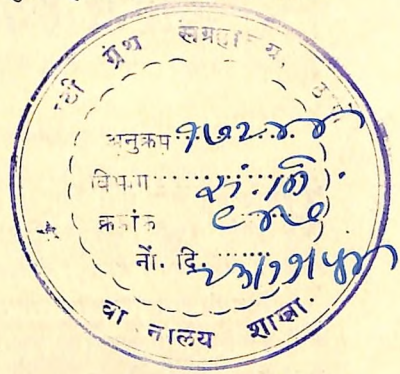
तथापि सर रॉबर्ट वॉलपोलचं मत मला विकृत वाटतं. मेजवानी-सारख्या प्रसंगीं अश्लीलच बोलायला पाहिजे असं मला वाटत नाही. कृत्रिम शिष्टाचाराचं बंधन तोडायचं ज्याला धाडस आहे असा एखादा जरी मनुष्य अशा जनसमूहांत असला तरी संभाषणाला मौज येऊं शकते. विशेषतः ओळख करून देणाऱ्यां थोडं चातुर्य दाखवलं तर मेजवान्यांतून किंवा चहा-पाटर्चातून संभाषणाला खात्रीनं रंग भरेल. ओळख करून देतांना “ हे डॉक्टर आहेत, ” “ हे वकील आहेत, ” असंच नुसतं सांगून संभाषणाचा हेतु पूर्ण होणार नाही. त्या त्या व्यक्तीला जर एखादा छंद असेल तर त्याचा उल्लेख ओळख करून देतांना जरूर झाला पाहिजे. तसंच हा उल्लेखसुद्धा अशा खुबीनं केला पाहिजे की ऐकणाराची उत्सुकता वाढावी आणि ज्याला तो विशिष्ट छंद आहे त्याला बोलायला स्फुरण यावं.

उदाहरणार्थ, “ हे शंकरराव निफाडकर. आपल्या नगरपालिकेचे चेअरमन. यांना शिकारीचा विलक्षण नाद आहे हं ! विशेषतः डुकराची शिकार करावी तर यांनीच. एकदा गारगोटीच्या जंगलांत यांनी एका मदमस्त डुकराची शिकार केली होती, ती आम्ही कधीच विसरणार नाही. शंकरराव, तुम्हीच सांगा बुवा तो रोमांचकारी अनुभव. आम्हांला नाही जमणार तें तितकंस ! ” अशी ओळख करून दिली की बस्स ! संभाषण रंगायला काय वेळ ? कारण जेव्हा असा एखादा नादी मनुष्य आपले अनुभव सांगतो तेव्हा तो स्वतः तर अगदी रंगून जातोच ; पण इतरांनाहि रंगवून टाकतो. आणि अशा प्रकारें होणाऱ्या संभाषणांत कुणाचा मतभेद होण्याचं, कुणाला त्या विषयांत भाग घेतां येत नाही असं होण्याचं कांहीच कारण उरत नाही. आणि जमलेल्या मंडळींचं खूपच मनोरंजन होऊं शकतं.

एकदा एका लग्नांत एक सेवानिवृत्त मामलेदार आले होते, तो प्रसंग मी कधीहि विसरणार नाही. आमच्या मित्रानं प्रारंभींच त्यांची झोळख करून देतांना सांगितलं, “ यांना प्रवासाचं विलक्षण वेड आहे हं ! हिंदुस्थानांतलीं जवळजवळ सगळीं मोठालीं शहरं आणि प्रेक्षणीय स्थळं यांनी पाहिलीं आहेत. ” नंतर त्या गृहस्थांनी आपल्या प्रवासांतल्या गमती आणि निरनिराळ्या शहरांचीं वैशिष्ट्यं सांगण्यास सुरवात केली. गोवा, मद्रास, कलकत्ता, बनारस, आग्रा, काश्मीर, उटकमंड इत्यादि शहरांचीं वर्णन करतांना ते इतके रंगले की ऐकणाऱ्यांच्याहि शरिरावर आनंदाचे रोमांच उभे राहिले. मेजवानीच्या प्रारंभीं सुरू झालेलं त्यांचं प्रवासवर्णन जेवण संपून पानसुपारीच्या तबकांतील सारीं पानं आणि सिगारेटचे दोनतीन डबे संपेपर्यंत चाललं होतं. पण कुणाला कंटाळा कसा तो आला नाही. रात्रीं बारा सव्वा-बारा वाजतां ही विलक्षण मैफल संपली.

परंतु याला संभाषण म्हणतां येणार नाही, अशीहि कुणाला शंका येईल. पण मला मात्र याला संभाषण म्हणावंसं वाटतं. कारण मेजवानी-सारख्या प्रसंगीं याहून वेगळ्या प्रकारचं संभाषण शक्यहि नाही आणि डॉ. जॉन्सननं म्हटल्याप्रमाणं तें रुचकरहि होणार नाही. एकच मनुष्य एक-सारखा बोलत असतो, त्यामुळं तें कंटाळवाणं होणार असंहि कुणाला वाटेल.

परंतु तशी स्थिति नसते. बोलणारा व ऐकणारे यांचा अशा वेळीं छान मिलाफ झालेला असतो. असा मिलाफ होणं म्हणजेच संभाषण. बोलणारा बोलत असतो; ऐकणारे मधूनमधून “ वाहवा ! हा अनुभव मोठा और आहे बुवा ! ” अशा उद्गारांनी त्याला उत्तेजन देत असतात. आणि मुख्य म्हणजे बोलणारा तन्मय होऊन बोलत असतो आणि त्यामुळं ऐकणारेहि तन्मय होऊन ऐकत असतात. अशा रीतीनं बोलणारे व ऐकणारे यांच्या मनावर एकच अनावर धुंदी चढलेली असते. ही धुंदी म्हणजेच संभाषणाचा आनंद.

“ ते आम्हांला सारखं ऐकवत असतात... ”

संभाषणांत भाग घेतां येणं, सुंदर संभाषण करतां येणं यासारखा दुसरा आनंद नाही. अबोल दिसणारीं माणसंसुद्धा मनासारखा सौगडी मिळतो तेव्हा खूपच बोलकीं होतात, यांतलं हि मर्म हेंच.

तथापि संभाषण चालू असतां वेडेवाकडे प्रसंग निर्माण होतात, कधी-कधी गमतीगमतींतून जन्माचे शत्रु निर्माण होतात असाहि अनुभव येतो. असा प्रकार होऊं नये म्हणून खबरदारी घेतली नाही तर संभाषणाच्या आनंदाला मुकावं लागतं, एवढंच नव्हे, तर ज्याच्या अंगीं संभाषणचातुर्य नाही त्याच्या वाऱ्यालाहि उभं राहण्याचं माणसं टाळूं लागतात.

माझ्या ओळखीचे एक गृहस्थ आहेत. चांगले वकील आहेत ते. त्यांचं प्रॅक्टिसहि बऱ्यापैकी चाललं आहे. त्यांची वाणी अस्खलित असून आपला मुद्दा पटवून देण्याचं त्यांचं चातुर्यहि विलक्षण आहे. पस्तिशीच्या आसपासच वय आहे, गोरापान रंग आहे आणि चेहऱ्यावर बुद्धिमत्तेचं विलक्षण तेज आहे. अगदी थोड्या काळांत आपल्या वकिलीच्या धंद्यांत त्यांनी डोळे दिपविणारं यश मिळविलं आहे. त्यांच्याबद्दल हें सारं मी जेव्हा कुणाला सांगतो तेव्हा ते त्यांची ओळख करून द्यायला मला गळ घालतात. त्यांची आपली ओळख असावी असं त्यांना वाटतं. माझी नि त्यांची ओळख आहे याचा त्यांना हेवा वाटतो.

अशा कांही लोकांना मीं त्यांची ओळख करून दिलेली आहे; आणि त्यानंतर मात्र माझा हेवा वाटण्याऐवजी त्यांना माझा रागच आलेला आहे. कधी थट्टेंत अशा लोकांचा आणि माझा मुखसंवाद होतो तो असा—

“ त्या वकीलसाहेबांची तुम्हीं ओळख करून दिली नसतीत तर बरं झालं असतं बुवा ! ”

“ कां हो ? मी कांही तुम्हाला ‘ ओळख करून घ्याच ’ म्हणून पाठीं लागलों नव्हतो ! ”

“ अहो, पण तुम्हीं त्यांचे सगळे सद्गुणच वर्णन करून सांगितले होते. ”

“ चालायचंच ! माणूस सर्वगुणसंपन्न कधीच नसतो ! ”

“ तुम्ही कांही म्हणा, आपण तरी ते रस्त्यांत दिसले की तोंड चुकवून पोबारा करतो ! ”

मीं हसून विचारतो, “ असं काय तुमचं त्यांनी घोडं मारलं आहे बुवा ? ”

फिरायच्या वेळींमुद्धा तो एकटाच असतो !

“ अहो, ते एकदा भेटले की सुटकेचं नांवच नको ! चांगले दीडदोन तास एखाद्या मशीनगनसारखं ते एकसारखं कुठल्या ना कुठल्या विषयावर आम्हांला ऐकवत असतात. बाकी माणूस मोठा हुशार अन् विद्वान् आहे हं ! पण कां कोण जाणे, त्याला टाळावंसंच वाटतं ! ”

“ मग तुम्ही असं कां करीत नाही ? ” मी मुद्दामच म्हणतो, “ तेच तुम्हाला जर नेहमी कांही ना कांही ऐकवतात तर तुम्हीहि त्यांना एकदा तास दीड तास कांहीतरी ऐकवून या म्हणजे झालं ! फिटंफाट झाली ! ”

“ आम्हीं त्यांना ऐकवायचं ? म्हणजे संपलंच ! अहो, ते आम्हाला एक शब्दसुद्धा तोंडांतून काढायची फुरसद देत नाहीत, मग ऐकवा काय ! ”

अर्थात् हें सगळं मला आधीच माहित असतं. किंवा मला मीसुद्धा ते वकीलसाहेब रस्त्यांत दिसले की त्यांना टाळण्याचाच प्रयत्न करतो.

वरील संभाषणांतील “ ते आम्हांला सारखं ऐकवत असतात ! ” हे शब्द अधोरेखित करून ठेवण्यासारखे आहेत. ज्याला सुंदर संभाषण करायचं आहे त्यानं ही गोष्ट कधीहि करतां कामा नये. आमच्या या वकीलसाहेबांचा तरी मुख्य दोष हाच आहे. आपणच एकसारखं बोलत राहायचं, मतं प्रदर्शित करायचीं आणि दुसऱ्याला थोडंहि बोलण्याची, मतं प्रदर्शित करण्याची संधि द्यायची नाही, या त्यांच्या दोषामुळं त्यांच्याबद्दल आदर बाळगणारे पुष्कळ असले तरी त्यांच्या चाहत्यांची संख्या मोजायला एका हाताचीं बोटं सुद्धा फार वाटतील. आपल्या विद्वत्तेनं आणि हुशारीनं आपल्या धंद्यांत यशस्वी झालेला हा माणूस नित्याच्या व्यवहारांत मात्र दुःखी झालेला आहे. त्याचा रिकामा वेळ कसा जात असेल याचा विचार आला की माझ्या अंगावर शहारे येतात. एकलेपणासारखा दुसरा शाप नाही. तो रस्त्यांतून फिरायला जातांना नेहमी एकटाच असतो. एवढंच नव्हे, तर जातांजातां हात वर करून अभिवादन करणारे, जवळ येऊन हस्तांदोलन करणारे, किंवा पाठीमागून येऊन पाठीवर थाप मारून ‘ काय, आज एकटेच ? ’ असं विचारणारे कुणी मला दिसले नाहीत.

यशस्वी होऊन सुखी न होणारीं जीं कांही थोडीं माणसं या पृथ्वीच्या पाठीवर असतील त्यांतील आमचे हे वकीलसाहेब एक आहेत.

जीवनांत यशस्वी व्हावं असं वाटण्याचं नांव महत्त्वाकांक्षा. अशी महत्त्वाकांक्षा असणारीं असामान्य माणसं जगांत फार थोडीं असतात. पण जीवनांत सुखी व्हावं असं प्रत्येक माणसाला वाटत असतं— नव्हे, तो प्रत्येक माणसाचा हक्कच आहे.

पण हें सुख, सुख म्हणजे तरी काय ? सामान्य माणसाची सुखा-विषयी काय कल्पना असते ?

दीर्घायुषी व्हावं असं प्रत्येकाला वाटतं. पण दीर्घायुषी होणारा माणूस सुखी असेलच असं नाही. गोविंदाग्रजांच्या चार प्रसिद्ध ओळी ठाऊक आहेत ना ?—

निष्प्रेम चिरंजीवन तें
जगिं दगडालाही मिळतें । धिक् तया.
क्षण एक पुरे प्रेमाचा
वर्षाव पडो मरणांचा । मग पुढे.

गोविंदाग्रजांना प्रेम हेंच सुखसर्वस्व वाटलं. इंग्रज कवि टेनिसन यानंहि ' In Memorium ' या आपल्या काव्यांत हाच विचार सांगितला आहे.

कुठल्या तरी एका पराक्रमी राजाची अशी गोष्ट सांगतात, की तो मृत्युशय्येवर पडला असतांना त्याला त्याच्या प्रधानानं विचारलं, " तुमच्या सबंध आयुष्यांत तुम्ही सर्वांत सुखी कधी होतांत ? "

राजानं उत्तर दिलं, " मी एकदा चौदा दिवस आजारांनं अंधरुणाला खिळून होतों, तेव्हा मला तुम्ही एक पुस्तक रोज वाचून दाखवीत होतांत. माझे ते चौदा दिवस अत्यंत सुखाचे होते. "

त्या राजाला प्रदेशामागून प्रदेश जिंकण्यांत सुख वाटलं नाही. त्याच्या दृष्टीनं वाचन हें सुखसर्वस्व ठरलं.

कलकत्याच्या एका ओसाड बंगल्यांत राहायला गेल्यावर न्यायमूर्ति रानड्यांनीसुद्धा रमाबाईंना सांगितलं, " वाचनाइतका आनंद आणि समाधान देणारं दुसरं कांही नाही. "

पण हे दोन्ही विचार मला अपुरे वाटतात.

“स्त्रीप्रेमाविष्णु-जन्म नीरस उणा काडीवजा भूवरी” असं माधव ज्यूलियनांनी म्हटलं असलं तरी अशा प्रकारचं, केवळ एकाच स्पर्शांत सारं जीवन उजळून टाकणारं असं स्त्रीप्रेम लाखांत एखाद्यालाच मिळतं.

तसंच वाचनाचं. वाचनाच्या आनंदांत अठरा विश्वं दुःख विसरून जाणारीं माणसं या पृथ्वीच्या पाठीवर किती बरं सापडतील? नोकरी नाही म्हणून दुःखी झालेले तरुण, लग्न होत नाही म्हणून खिन्न झालेल्या तरुणी, तुटपुंज्या मिळकतींत आपला मुलांबाळांचा संसार कसा चालायचा म्हणून विषण्ण झालेले पुरुष, किंवा मूल होत नाही म्हणून उदास झालेल्या स्त्रिया, यांपैकी कुणीहि “छे! छे! हा ताप आता सहन होत नाही. तेव्हा कपाटांतलं एखादं पुस्तक काढावं नि वाचत बसावं” असं म्हणत असेल असं वाटत नाही.

चार्ल्स लॅव हा इंग्रज निबंधकार म्हणतो, “एवढ्या विस्तीर्ण जगाकडे पाहून ‘मला एकहि मित्र नाही’ असे उद्गार काढणारा माणूस अत्यंत दुर्दैवी आणि दुःखी होय!” ज्याला मित्र नाहीत तो दुःखी आणि ज्याला मित्र आहेत तो सुखी. माणूस माणसाच्या सहवासाचा भुकेला आहे. सामान्य माणसाची सुखाविषयीची कल्पना अशीच असते असं मला वाटतं.

ज्यानं माणसं जोडलीं, मित्र मिळविले, तो सुखी झाला यांत संशय नाही. आणि माणसं जोडायचा, मित्र मिळवायचा एक निश्चित मार्ग म्हणजे संभाषणाची कला अवगत असणं.

नेमकी हीच गोष्ट माहीत नसल्याकारणानं वर उल्लेखिलेल्या आमच्या वकीलमित्रांवर या विस्तीर्ण जगांत एकलेपणाचं जीवन जगण्याचा प्रसंग आलेला आहे!

तेव्हा ‘ते आम्हांला सारखं ऐकवत असतात’ असं आपल्याबद्दल कुणी म्हणणार नाही याची आधी खबरदारी घेतली पाहिजे.

दुसऱ्याच्या मतांचा आदर करा !

संभाषण म्हणजे वक्तृत्व नव्हे, याची फारच थोड्या लोकांना कल्पना दिसते. आपल्या मित्रांशीं बोलतांना आपण वक्तृत्व करीत आहोंत आणि आपल्यासमोर बसलेले मित्र हे निव्वळ श्रोते आहेत असा समज करून घेऊन जे बोलत राहतात त्यांची कुणाशीं मैत्री होऊं शकेल असं मला वाटत नाही.

वक्तृत्व हें एकमार्गी रहदारी (वन् वे ट्रॅफिक) सारखं असतं. असा रस्ता पसंत करणारे, चार लोक जमले असतां संभाषणाऐवजी वक्तृत्व करूं पाहणारे जे लोक असतात ते एका दृष्टीनं भिन्नेच असतात. एकमार्गी रहदारीचा रस्ता सापडला रे सापडला की त्यांची मतप्रदर्शनाची आणि विचारदर्शनाची गाडी भरधाव धावूं लागते. अशा वेळीं चुकून एखाद्यानं विरुद्ध मत प्रदर्शित केलं की ते गोरेमोरे होतात. आपल्या मतांचा आता चक्काचूर होणार अशी त्यांना भीति वाटते. प्रामाणिक मतं प्रदर्शित करणाऱ्या माणसांचा अशा लोकांना तिटकारा असतो. ' हो ' ला ' हो ' म्हणणारे होयबाच त्यांना जास्त आवडतात.

दुसऱ्यालाहि आपल्याइतकाच बोलण्याचा, मतं प्रदर्शित करण्याचा हक्क आहे हें ध्यानांत ठेवायचं हा संभाषणकलेंतला महत्त्वाचा नियम आहे.

“ जो मनुष्य माझ्याशीं नेहमी सहमत होतो त्याच्याबरोबर संभाषण करायला मला बिलकुल आवडत नाही. आपल्या प्रतिध्वनीबरोबर क्रीडा करण्यांत माणसाला थोडा वेळ आनंद वाटतो, नाही असं नाही; परंतु अशा क्रीडेचा त्याला लवकरच कंटाळा येतो. ” असं कार्लाइल म्हणतो.

संभाषण करतांना कार्लाइलचं हें वाक्य आपण जरूर ध्यानांत ठेवलं पाहिजे. आपल्याला जें प्रामाणिकपणानं वाटतं तें आपण व्यक्त करावंच; परंतु आपल्याहून वेगळं मत जर कुणीं व्यक्त केलं तर तेंहि ऐकून घ्यावं. म्हणावं, “ होय. कदाचित् तुमचंहि म्हणणं बरोबर असेल. याचा अधिक विचार मला करायला हवा. पण आधी, तुम्हाला तसं कां वाटतं याचा जरा अधिक खुलासा करा पाहूं ! ”

“ स्मरणसाखळी ” या आत्मचरित्रांत कमलाबायी देशपांडे यांनी आपल्या कॉलेजप्रवेशाच्या वेळचा एक उद्बोधक अनुभव सांगितला आहे. कमलाबायी मॅट्रिक पास झाल्या त्याच वर्षीं हिंगण्याला युनिव्हर्सिटी सुरू करण्याचं ठरलं होतं. कमलाबायींना वाटत होतं, की आपण फर्ग्युसन कॉलेज-मध्ये नांव घालावं आणि बी. ए. व्हावं. तात्यासाहेबांना वाटत होतं, की कमलाबायींनी हिंगण्याच्या महिला विद्यापीठांत जावं आणि जी. ए. व्हावं.

तात्यासाहेब स्वतःच हिंगण्याच्या फीमेल युनिव्हर्सिटीच्या सिंडिकेटचे सभासद होते. त्यांच्याच मुलीनं वेगळ्या कॉलेजांत जावं म्हटल्यावर त्यांच्या तत्त्वनिष्ठेवर पाणीच पडल्यासारखं होणार होतं. त्यांच्या प्रतिष्ठेलाहि तडा जाणार होता. अशा परिस्थितींत तात्यासाहेबांनी— “ तें कांही नाही ! हा माझ्या प्रतिष्ठेचा प्रश्न आहे. तूं हिंगण्याच्याच कॉलेजांत गेलं पाहिजेस. बस्स ! ” असं सांगितलं असतं तर ? पण हा वडीलकीचा अधिकार तात्यासाहेबांनी गाजवला नाही.

ते म्हणाले, “ मला याबद्दल सांगायचं तें माझं मत मीं सांगितलं आहे. आणखी चारआठ दिवस तूं विचार कर. तुझ्या विचारानं जो निर्णय घ्यावासा वाटेल तो घे. तूं फर्ग्युसनमध्ये जायचं ठरवलंस तर तसंहि मी कव्यांना सांगेन. ‘ माझा विचार होता, पण तिला पटलं नाही म्हणून ती फर्ग्युसन-मध्ये गेली, ’ असं सांगण्यांत मला कोणताहि कमीपणा वाटणार नाही. ”

तात्यासाहेबांचे वरील उद्गार प्रत्येक पित्यानंच नव्हे तर प्रत्येक माणसानं पुनःपुन्हा मनन करण्यासारखे आहेत.

आपल्याइतकीच दुसऱ्यालाहि बुद्धि आहे हें ध्यानांत ठेवून दुसऱ्याच्या मतांचा, विचारांचा आदर करण्यास जो शिकला त्याला संभाषणाची कला आत्मसात् करायला अवकाश लागणार नाही.

पण या गोष्टीकडे किती लोक लक्ष देतात ? आपल्यापेक्षा एखादा माणूस वयानं लहान असेल, बुद्धीनं मंद असेल, शिक्षणानं कमी असेल, म्हणून त्याच्या मतांचा अनादर करणं आपल्याला कधीहि शोभणार नाही.

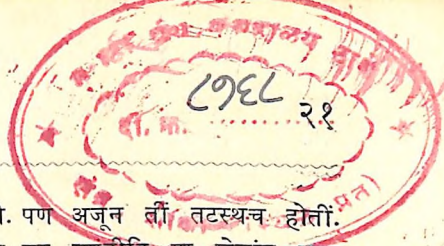
रूपरुचकतेपणा

गेल्या वर्षी माझ्या एका मित्रानं आपल्या पहिल्या मुलाचा पहिला वाढ-दिवस मोठ्या थाटानं साजरा केला. मी आणि माझे दोन मित्र या समारंभाला गेलों होतों.

वैठकीच्या खोलींत आम्हांला बसायला सांगण्यांत आलं. आंत दहा-एक माणसं आधीच आलेलीं होतीं. आम्ही जाण्यापूर्वी त्यांच्यांत कांहीतरी बोलणं चाललेलं असावं. आम्ही तिघं सुशिक्षित तरुण खोलींत शिरल्या बरोबर त्यांचं तें बोलणं एकदम थांबलं. आम्ही सुशिक्षित होतों म्हणून ते बोलेनासे झाले आणि ते आमच्याहून वयानं बरेच वडील असल्यानं आम्ही बोलेनासे झालों !

खोलींतलं तें थोडंसं विचित्र वातावरण नाहीसं व्हावं म्हणून आम्हीं एक खेळ सुरू केला. देवदेवतांचीं जीं चित्रं भितींवर लावलेलीं होतीं त्यांपैकी कलेच्या दृष्टीनं श्रेष्ठ-कनिष्ठ कोणतीं तें ठरवायचं नि त्यांची क्रमवारी लावायची.

“तुमच्या मतें तुम्ही पहिले तीन नंबर लावा, माझ्या मतें मी लावतों—” माझा एक मित्र सर्वांना ऐकूं जाईल अशा आवाजांत म्हणाला; आणि आम्ही सगळे मित्र त्या देवांच्या तसबिरींकडे पाहूं लागलों. आजू-

वाजूची मंडळीहि कुतूहलानं पाहूं लागली. पण अजून ती तटस्थच होती. त्यांनाहि यांत मौज वाटायला हवी असेल तर त्यांनीहि या खेळांत भाग घ्यायला हवा होता. आमच्यापैकी दुसऱ्या मित्रांनं त्यांना सांगितलं, “तुम्हीहि नंबर लावायचे, बरं का ! पाहूं या, जरा गंमत !” त्यानं साऱ्या मंडळींना ती योजना सांगितली आणि शेवटीं बजावलं, “पण ध्यानांत ठेवा हं. कलेच्या दृष्टीनं पाहायचं. तुम्ही कुणी आपला सोमवार करतां आणि शिवलीलामृत वाचतां म्हणून शंकराच्या चित्राला पहिला नंबर असं चालणार नाही !” आणि काय मौज ! तिथं जमलेली ती सारी मंडळी, चाळिशीच्या आसपासचीं तीं सारीं माणसं या खेळांत आनंदानं सामील झालीं. माणसाला एखाद्या वयांत खेळ आवडत नाही असं म्हणणं धाडसाचं ठरेल. माणसाचं मन स्वस्थ राहूंच शकत नाही. त्याला कसला ना कसला चाळा हवा असतोच.

शेवटीं प्रत्येकाचा निकाल तयार झाला. शंकराच्या चित्राला बहुतेकांनी पहिला नंबर दिला होता. एकदोघांनी रविवर्म्याच्या सरस्वतीच्या चित्राला प्रथमांक दिला होता. दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या नंबरमध्ये सरस्वतीचं तें चित्र कुणी ना कुणी बसवलं होतंच. लोकांना आवडलेलं तिसरं चित्र म्हणजे वसुदेव पंड्याचं ‘शुकरंभा.’ माझ्या ज्या मित्रांनं हा खेळ सुरू केला त्याच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या क्रमांकांत ‘शुकरंभा’ आणि ‘सरस्वती’ हीं चित्रं होतींच. तथापि त्यानं जेव्हा आपला पहिला क्रमांक जाहीर केला त्या वेळीं सर्वांनाच एक मोठा धक्का बसला.

त्या मंडळींपैकी एक चाळिशी ओलांडलेले गृहस्थ धोतराच्या सोग्यानं चष्म्याच्या काचा पुसत मिस्किलपणानं म्हणाले, “काय हो ? या चित्रांत तुम्हाला विशेष काय दिसलं ?”

“भारतीय चित्रकलेचा तो एक सुंदर नमुना आहे.” माझा मित्र म्हणाला.

“सुंदर ? अहो, माणसाचे डोळे काय असे असतात ? त्याची कंबर काय अशी असते ?” असे, अशी, या शब्दांवर जोर देत ते गृहस्थ म्हणाले.

“चित्रकलेचं ज्याला ज्ञान आहे त्याला असं कधीच वाटणार नाही.” माझा मित्र खरं तें म्हणाला. पण त्याचे ते शब्द ऐकतांच त्या गृहस्थांचा चेहरा रागानं एकदम लाल झाला.

ते म्हणाले, “म्हणजे? आम्हांला तुम्ही अगदीच अडाणी समजतां की काय?”

“आम्हांला तुम्ही अगदीच अडाणी समजतां की काय!”

“तसं नव्हे!” त्या गृहस्थांचा असा हा अवतार पाहून माझा मित्र थोड्या नरमाईनं, समजावणीच्या सुरांत म्हणाला, “पण रागदारीचं संगीत समजायला ज्याप्रमाणं—”

“पुरे पुरे!” माझ्या मित्राचं वाक्य पुरं व्हायच्या आंतच ते गृहस्थ ओरडले, “कॉलेजमधे जाऊन चार पुस्तकं वाचलींत म्हणून सगळ्या जगाला अक्कल शिकवायला जाऊं नका, समजलां? परमेश्वरानं आम्हांलाहि अक्कल दिलेली आहे.”

इतक्यांत पानं वाढल्याची वर्दी कुणींतरी आणली म्हणून वरं झालं. नाहीतर—

या साऱ्या प्रकाराचं मला वाईट वाटलं. वाईट वाटलं तें ते गृहस्थ माझ्या मित्राला काय वाटेल तें बोलले म्हणून नव्हे. आपण केवढा सुंदर खेळ सुरू केला होता नि त्याचा असा हा शेवट झाला याचं मला वाईट वाटलं. आणि वाटलं, की स्पष्ट कधी बोलू नये रे बुवा ! अगदी सत्य असलं तरी-सुद्धा ! म्हटलेलंच आहे, 'सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् !'

त्या दिवशीं मीं ठरवलं, की 'स्पष्ट कधी बोलू नये.' पण आज शांत चित्तानं विचार करतां तो विचार चुकीचा वाटतो. त्राम्याच्या वेळीं चांगल्या गोष्टीहि वाईट वाटूं लागतात. अँटम बाँबसारख्या शस्त्रांचे शोध लागले म्हणून सगळं विज्ञानशास्त्रच अपायकारक आहे असेहि चुकीचे तर्क कांही विद्वानांनी व्यक्त केले त्यांतलाच हा प्रकार. आज वाटतं, की स्पष्ट-वक्तेपणा वाईट नाही. आणि असं हि वाटतं, की स्पष्टवक्तेपणापासून जे तोटे होतात ते केवळ भ्रम आहे. एखाद्या माणसाचं मन दुखावलं की आपण म्हणतो, "स्पष्ट बोलू नये." स्वयंपाक करतांना एखाद्या बाईचा पदर चुलींतील विस्तवानं पेटला की स्वयंपाक करू नये असं म्हणण्यापैकीच आहे तें.

स्पष्ट बोलणाऱ्याचा माणसाला राग येतो. हसमुखराव मानसिंगरावांना म्हणाले, "काय हो, तुम्ही बस पकडण्यासाठी धावत होतात तेव्हा तुमचं पोट किती हालत होतं !" तर मानसिंगराव हसमुखरावांवर डूख धरतात. ज्ञानोजीराव संताजीरावांना म्हणाले, "अहो, तुम्ही एवढे ग्रँज्युएट, पण अजून दुधावरची 'शार्ई' म्हणतां की ! " तर संताजीराव ज्ञानोजीरावां-बद्दल आपल्या मित्रांपुढं मुक्ताफळं काढतात, "हलकट माणूस आहे झालं !"

आता अशा प्रकारचं स्पष्ट संभाषण झालं आणि त्याचा अशा प्रकारचा परिणाम झाला तर संभाषणांत मौज ती काय राहिली ?

पण हा दोष स्पष्टवक्तेपणाचा नव्हे. स्पष्ट शब्दांचा माणसाला राग येतो तेव्हा बोलणारा व ऐकणारा हे दोघं हि चुकत असतात. स्पष्ट बोलणं म्हणजे दुसऱ्याला लागेलसं बोलणं नव्हे. पण स्वतःला स्पष्टवक्ते म्हणवणाऱ्या बऱ्याचजणांना असा भ्रम झालेला दिसतो. अशीं माणसं अहंकारानं

पछाडलेलीं असतात. त्यांचे स्पष्ट शब्द केव्हाहि तिरस्कारगर्भ किंवा कुचेष्टा करण्याच्या उद्देशानंच उच्चारलेले असतात. आता हें खरं, की सत्य सांगायचं असेल तर स्पष्ट बोलवां लागतंच. मुखस्तुति करणारापेक्षा निर्भीड दोष दाखवणाराला अधिक मनोधैर्य लागतं. पण त्याबरोबरच बोलणाराचा हेतु निर्मळ असावा लागतो. स्पष्ट शब्दांत दोष दाखवणारा माणूस केवळ सत्य सांगायचं म्हणून बोलत असेल तर त्याचे शब्द कटु वाटण्याचं कांही कारण नाही. दुसऱ्याच्या चुका न दाखवतां 'हो'ला 'हो' करणारीं माणसां हांजी-खोरांत जमा होतात. परंतु जर एखाद्यानं प्रामाणिक मतभेद दाखवला तर त्याची पाठ थोपटली पाहिजे. स्पष्ट बोलणारानं आपल्या शब्दांना कुचेष्टेचा थोडाहि वास लागूं न देण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. हा धोका जो टाळत नाही तो आपल्या मित्रांच्या वैरास कारणीभूत होतो. लोकांनी त्याच्या वाच्यालाहि उभं न राहण्याचं ठरवलं तर नवल नाही.

तथापि कांही लोकांचा अहंकार इतका हळवा असतो, की त्यांना दोष दाखवणंच मुळी आवडत नाही. एखाद्यानं आपलं प्रामाणिक मत सांगितलं तर ते लगेच खट्टू होतात आणि स्पष्टवक्त्या माणसाला टाळूं लागतात. हा श्रोत्याचा दोष होय. आणि हा दोष दुर्बलतेत जमा होण्यासारखा असल्यानं तर तो फारच गंभीर ठरतो.

या बाबतींतला वेळगांवच्या माझ्या एका मित्राचा अनुभव फार मजेशीर आहे. त्याची आणि एका कवीची चांगली गट्टी जमली होती. पण पुढं त्यांची मैत्री स्मृतिशेष झाली. याबाबतची गंमतीदार हकीकत माझ्या मित्रानं मला पत्रानं कळवली. पत्र बरंच मोठं होतं, म्हणून सारांशरूपानं तें खाली देत आहे—

“माझ्या × × × × या कविमित्रांची मागंच मीं तुला पत्रानं ओळख करून दिली आहे. त्यांनी अलीकडे आपल्या कविता मला दाखवायचं बंद केलं आहे. प्रारंभीप्रारंभीं ते आपल्या कविता दाखवत त्या वेळीं गुणांबरोबरच त्यांतील दोषहि मी दाखवीत असं. त्या वेळींच त्यांचा माझ्यावर थोडा रोष झाला होता. पण जोंवर मला त्यांच्या कवितांत गुण

दिसत होते तोंवर सारं ठीक होतं. पण पुढं एक चमत्कार झाला. कां कोण जाणे, त्यांच्या कवितांतली उत्कटता कमी झाली. त्यांच्या कवितांमध्ये तोच-तोपणा येऊं लागला. वेळोवेळीं मी त्यांना तसं सांगूं लागलों. शेवटीं मीं त्यांना स्पष्ट सांगितलं, की 'तुम्ही कांही वर्षं कवितालेखन बंद ठेवा.' दुसऱ्याच दिवसापासून माझ्या घरची त्यांची रोजची फेरी बंद झाली. त्यांची माझी इतकी जिव्हाळ्याची मैत्री अलीकडे झाली होती की मी स्पष्ट बोललों तर तें त्यांना लागेल असं मला चुकूनसुद्धा वाटलं नाही. आणि म्हणूनच मीं सत्य तें स्पष्ट शब्दांत सांगितलं. तथापि त्यांनी गैरसमज करून घेतला ... "

हा दुबळेपणा माणसाच्या नेहमी आड येतो. चांगल्या हेतूनां जो स्पष्ट बोलतो त्याचा अव्हेर करणं किंवा तिरस्कार करणं निखालस चुकीचं आहे. "सर्प आणि भूकंप तुम्ही जसे टाळतां तसे वादहि टाळा" असं डेल कार्नेजीन आपल्या "How to win friends and influence people" या अप्रतिम पुस्तकांत सांगितलं आहे. तें जर कुणाला जमलं तर उत्तमच झालं. पण मला वाटतं तें तितकं सोपं नाही. "वाद कसा करावा हें लोकांना ठाऊक नसतं म्हणून ते वर्दळीवर येतात," असे उद्गार जी. के. चेस्टरटननं काढले आहेत. चार माणसं एकत्र आलीं की मतभेद हे व्हायचेच. संभाषणाच्या पांचवीलाच पूजलेले आहेत मतभेद. आणि त्यांवर इलाज एकच आहे. आणि तो म्हणजे मतभेद व्यक्त करायचे असोत किंवा दोष दाखवायचे असोत, बोलणाराचा हेतु शुद्ध आणि प्रामाणिक पाहिजे. त्याच-प्रमाणं अशा शुद्ध हेतूनां व्यक्त केलेले मतभेद आणि दाखवलेले दोष शहाणपणानं ऐकून घ्यायचे. असं जर होईल तर प्रत्येकाला बोलावंसं वाटेल आणि संभाषणाला मोकळेपणामुळं रंग येईल. स्नेहभावाची वाढ करायचा हा एक सर्वांत महत्त्वाचा उपाय आहे.

तेव्हा संभाषणाची कला शिकायची असेल तर स्पष्टवक्तेपणाचं शस्त्र फार जपून वापरलं पाहिजे. या शस्त्राचा प्रहार करायला चातुर्य पाहिजे आणि तो झेलायला शहाणपण पाहिजे.

'पंजाबचा सिंह' या पदवीनं शोभणारा रणजितसिंह हा एकाक्ष होता. तो एके दिवशीं घोड्यावरून चालला असतां रस्त्याच्या कडेला दोन

मुलं उभीं होतीं. त्यांपैकी एक मुलगा मोठ्यानं ओरडला, “अरे, तो बघ आमचा राजा ! एका डोळ्यानं आंधळा आहे !” रणजितसिंह ताबडतोब घोड्यावरून खाली उतरला आणि त्या मुलाला एक सोन्याचं नाणं बक्षीस देऊन त्यानं त्याच्या स्पष्टवक्तेपणाचा गौरव केला. हा शहाणपणा जो शिकला त्यानं अर्धं संभाषण जिकलं असं समजायला हरकत नाही.

गप्पा

चार माणसं एकत्र जमलीं की संभाषणाला ऊत येतो. अशा वेळीं संभाषण म्हणजे केवळ गप्पा असतात. म्हणजे असं, की संभाषणांत जी हृदयस्थ भावनांची आणि अर्ध्याकच्च्या विचारांची देवघेव असते, ती गप्पांत नसते. “गप्पा हें रसाळ काव्य आहे” असं खांडेकर म्हणतात, तें थोडंसं सुधारून “संभाषण हें रसाळ काव्य आहे” असं म्हणणं वस्तुस्थितीला अधिक धरून होईल. संभाषणांतला जो रसाळपणा आहे त्याला नारळांतल्या पाण्याची अवीट गोडी आहे. उलट गप्पांत जो रसाळपणा असतो तो कांद्याच्या रसासारखा चरचरीत आणि झोंबरा असतो. एखाद्या हळुवार माणसाच्या डोळ्यांत तो पाणी आणल्याशिवाय राहात नाही. विशेषतः हीं एकत्र येणारीं चार माणसं जर कोटीबाज असतील तर मग शब्दांना मद्याचें स्वरूप प्राप्त होतें. एकेका शब्दाच्या उच्चारांत नशापाणी केल्याचा आनंद वाटू लागतो. बेभानपणानं माणूस हा शब्दांचा खेळ खेळू लागतो. आपण काय बोलतो आहोंत आणि आपल्या शब्दांनी कुणाचं अंतःकरण दुखावलं तर जात नाही ना, याची शुद्धि कुणालाच राहात नाही. आणि एखाद्याच्या हळव्या अंतःकरणांत असा एखादा शब्द फिरकत फिरकत खस्कुन् घुसतो तो कायमचाच ! म्हणून अशा हळव्या माणसाला गप्पा नकोशा होतात. गप्पा म्हणजे संभाषण नव्हे असा त्याचा (गैर) समज होतो.

परंतु गप्पा हासुद्धा संभाषणाचाच एक भाग आहे हें विचार केल्यास पटायला हरकत नाही. संभाषण म्हणजे तांब्यांची भावगर्भ कविता, तर गप्पा म्हणजे 'झेंडूचीं फुले' ! गप्पांत आनंद नसतो असं म्हणणं धाडसाचं आणि गप्पा हिंसक असतात असं म्हणणं अविचाराचं ठरेल. केवळ हळव्या माणसालाच गप्पांत भाग घेतां येणं शक्य नाही. परंतु अशा माणसांनी एक मात्र ध्यानांत ठेवावं, की आपल्या हळवेपणामुळं ते जीवनांतील एका आनंदाला मुक्त आहेत.

हळवेपणा हासुद्धा अहंकारांतून जन्मास यतो. 'लोभ हें सर्व दुःखांचें मूळ आहे' असं संस्कृतांत एक सुभाषित आहे. त्याचप्रमाणं अहंकार हें संभाषणांतील सर्व दुःखांचं मूळ आहे. गप्पांत भाग घेतां येण्यासाठी, हळवेपणा टाकण्यासाठी अहंकार चैपला पाहिजे. अहंकाराच्या रोगावर विनोद-बुद्धीसारखं दुसरं औषध नाही. ज्याला विनोदबुद्धि आहे त्याला गप्पांचा खमंग रसास्वाद घेणं अशक्य नाही.

जीं माणसं कोटीबाज नाहीत तीं गप्पा मारूंच शकत नाहीत असं मला वाटतं. फिरकीबाज शद्रांच्या गिरक्या ज्यांत नाहीत त्या गप्पा कसल्या ? खालील दोनतीन उदाहरणं पाहा—

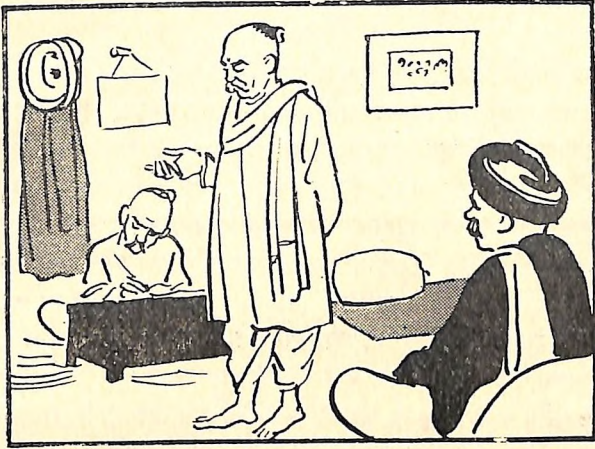
(१) अब्राहम लिंकन हे एकदा आपल्या घरीं आपल्या बुटांना पॉलिश करीत होते. तिथं एक इंग्लिश गृहस्थ गेला. लिंकन स्वतःच आपल्या बुटांना पॉलिश करताहेत हें पाहून त्याला आश्चर्याचा धक्काच बसला ! तो लिंकनना म्हणाला, "आमच्या देशांतील लोक स्वतःच्या बुटांना स्वतःच पॉलिश करीत नाहीत."

यावर लिंकननी शांतपणानं विचारलं, "असं ? मग ते कुणाच्या बुटांना पॉलिश करतात वरं ?"

(२) एकदा सुप्रसिद्ध इंग्लिश नाटककार बर्नार्ड शॉ आणि जी. के. चेस्टरटन यांची रस्त्यांत गाठ पडली. बर्नार्ड शॉची प्रकृति तोळामासा. उंचच उंच काठीसारखा हाडकुळा देह आणि तोंडावर पांडुरतेची छटा. उलट चेस्टरटन म्हणजे गोल, थुलथुलीत, गुलाबी चेहऱ्याचा, भला लठ्ठ माणूस.

शॉकडे पाहून चेस्टरटन उद्गारले, "शॉ, तुमच्या प्रकृतीकडे पाहिलं की देशांत दुष्काळ पडला असल्यासारखं वाटतं !"

शॉ यांनी लगेच उत्तर दिलं, "आणि चेस्टरटनसाहेब, तुमच्या प्रकृतीकडे पाहिलं की त्या दुष्काळाचं कारण समजतं !"

लोकमान्य 'केसरी'चा मजकूर झपाट्याने सांगत होते.

(३) लोकमान्य टिळकांना सुपारीचं जबरदस्त व्यसन होतं. एकदा ते 'केसरी'चा मजकूर अगदी झपाट्याने सांगत होते आणि मधूनमधून सुपारीचीं खांडं तोंडांत टाकत होते. जवळच वार्डचे धर्ममार्तंड भाऊशास्त्री लेले बसले होते. लोकमान्यांचं मजकूर सांगणं संपल्यानंतर त्यांनी विचारलं—“गुरुजी, सुपारीनं जीभ जड होते म्हणतात; पण आपली जीभ तर अधिकच चपळ झालेली दिसते.”

लोकमान्यांनी चट्कन् उतर दिलं, “सुपारी खाऊन अशी जीभ जड होती तर अक्कलकारा खाऊन घरोघर नाना फडणीस निर्माण झाले असते.”

(४) एकदा गांधीजींनी रवीन्द्रनाथांच्या शांतिनिकेतनला भेट दिली. गांधीजींच्यासाठी राखून ठेवलेली खोली रवींद्रांनी आपल्या कविप्रकृतीला अनुसरून अगदी ढंगदार पद्धतीनं सजवली होती. तो एकंदर थाट पाहून गांधीजी चकित झाले. रवींद्रनाथ म्हणाले, “पाहा तरी! एखाद्या नव-वधूप्रमाणं शृंगार करून शांतिनिकेतन तुमचं केवढ्या आनंदानं स्वागत करीत आहे!”

गांधीजी म्हणाले, “ पण या नववधूला माझ्यासारखा म्हातारा नवरा कसा चालेल ? ”

या सान्या प्रश्नोत्तरांत एक प्रकारची चकमक आहे, कुशाग्र बुद्धीची ठिणगी आहे. तरीपण लिंकन आणि तो अँग्लिश गृहस्थ, शॉ आणि चेस्टरटन, लोकमान्य आणि भाऊशास्त्री लेले यांच्यांत वैरभाव निर्माण झाला नाही. चेस्टरटननं तर शॉवर पुस्तक लिहून मित्रकृणच मान्य केलं आहे. अशा गप्पांतूनच जगाला कांही उत्तमोत्तम विनोदवचनांचा लाभ झाला आहे.

अशा गप्पामधून निहेंतुक चिमटे असतात, टोमणे-प्रतिटोमणे असतात, आणि एकंदर गप्पांना मधूनमधून उठून फुटणाऱ्या उंच हास्याचा ताल असतो. हें हास्य म्हणजे माणसाच्या सगळ्या व्याधींवरील खात्रीचं औषध आहे. हास्य नाही अशा गप्पा औषधालाहि सापडणार नाहीत. हास्याचे जे अनेक उपयोग आहेत ते जर कुणाला पाहायचे असतील तर त्यांनी न. चि. केळकरांचं ‘ हास्यविनोदमीमांसा ’ हें पुस्तक जरूर वाचावं. हास्यासारखं शहाणपण नाही. मार्शल हा ग्रंथकार म्हणतो, “ शहाणे असाल तर हसा. ” त्याचप्रमाणं हास्यासारखं सौंदर्य नाही. व्हिक्टर ह्यूगो या फ्रेंच कादंबरीकारानं या सौंदर्याचं किती बहारदार वर्णन केलं आहे ! तो म्हणतो, “ मला हास्य आवडतं. हास्याच्या योगानं ओठ आणि हृदय दोन्ही उमलून माणसाला मोतीं आणि आत्मा या दोहोंच्याहि दर्शनाचा लाभ एकदम होतो. ” न. चि. केळकर म्हणतात, “ हास्यविनोदशीलता हा एक सामाजिक गुण आहे. संपर्कानं एकापासून दुसऱ्यापर्यंत आणि दुसऱ्यापासून तिसऱ्यापर्यंत असा त्याचा प्रसार होतो. सामाजिक सुस्वभाव, सामाजिक सद्गुण व समाजहितदृष्टि यांच्या वृद्धीस मदत होते. ” (‘ सुभाषित आणि विनोद. ’)

अशा हास्यविनोदानं बहरलेल्या गप्पांत भाग घेतां येत नाही तो मनुष्य अभागी नव्हे तर काय ?

तुम्हांला हसतां येतं ना ?

गप्पांत भाग घ्यायला आवडत नाही अशीं माणसं विरळां हें खरं. तरी-
पण अशा गप्पांचे प्रसंग टाळणारीं कांही माणसं असतात.

माझा एक मित्र या वृत्तीचा आहे. एकदा आमच्या एका साहित्यिक मित्रानं एक नाटक लिहिलं. त्याचं वाचन चारजणांत व्हावं अशी त्यानं इच्छा प्रकट केली. त्यासाठी त्यानं मला आणि माझ्या या मित्राला बोलावलं. एकंदर आठदहा माणसं येणार असल्याचं हि त्यानं सांगितलं. मीं त्या साहित्यिक मित्राला “आम्ही दोघं हि येऊं” असं सांगितलं. पण दुसऱ्या दिवशीं त्याचं हें आमंत्रण मीं माझ्या त्या मित्राला सांगितलं, तर तो म्हणाला, “छे बुवा ! आपल्याला तें जमणार नाही.”

“ म्हणजे ? ” मीं थोड्या आश्चर्यानंच त्याला विचारलं.

“ खरं सांगायचं म्हणजे ... ” शेवटीं तो आपलं अखेरचं अस्त्र वापरण्याच्या उद्देशानं म्हणाला, “ मला सभासंमेलनांना जाणं आवडत नाही. ”

वास्तविक या माझ्या मित्राला साहित्यवाचनाची अत्यंत आवड आहे. केवळ मराठीच नव्हे तर इंग्रजी वाङ्मयाचाहि त्याचा व्यासंग मोठा आहे. विशेषतः शॉ, इब्सेन, लोप् द व्हेगा, चेकाँव्ह, बॅरी, माँम् इत्यादि नाटक-

कारांचीं नाटकं त्यानं मोठ्या समीक्षकबुद्धीनं वाचलीं आहेत. आणि यामुळंच माझ्या त्या साहित्यिक मित्रानं त्याला बोलावलं होतं.

असं असून माझ्या त्या मित्रानं नाटकवाचनाच्या वेळीं येण्याचं नाकारलं याचं खरं कारण त्यानंच सांगितलं आहे. सभासंमेलनं त्याला नकोत. एखाददुसऱ्या मित्राशीं तो मनमोकळेपणानं बोलूं शकतो, मनमोकळेपणानं हसूं शकतो; पण चारचौघांत मात्र तें त्याला जमत नाही.

माझ्या या मित्रासारखीं जीं कांही थोडीं माणसं आहेत तीं जीवनांतील एका आनंदाला मुक्ततात हें त्यांना कसं सांगावं ? त्यांना कितीहि पटवून

“ तुम्हाला हसतां येतं ना ? मग झालं तर ! ”

देण्याचा प्रयत्न केला तरी ते शेवटीं म्हणतातच, “ छे बुवा ! आपल्याला आधी गप्पाच मारतां येत नाहीत. मग तिथं येऊन चारचौघांत मिसळून काय उपयोग ? ” मी म्हणतो, तुम्हाला गप्पा मारतां येत नाहीत ना ? राहूंदेत गप्पा मारायच्या ! निदान तुम्हाला हसतां तरी येतं ना ? मग झालं तर !

गप्पांत भाग घेतां येण्यासाठी हसतां येणं हें भांडवल पुष्कळ झालं. अशा प्रकारच्या हसण्याचे दोन फायदे आहेत.

तुम्हांला हसतां येतं ना ?

अनुक्रम ३३

विभाग

१७/२०११

समजा, तुम्ही आठदहा जणांच्या टोळक्यांत सामील आहात. वाक्पाटव किंवा वाणीचं चातुर्य तुमच्यापाशी नाही. तरी तुम्ही हसू शकतां. अशा वेळीं त्या आठदहा जणांपैकी एकजण एखादा विनोद करतो किंवा एखादी कोटि करतो. आणि तो विनोद किंवा ती कोटि एकदां तुम्ही एकदम हसतां. बस्स ! लगेच त्या विनोद करणाराला तुमच्याबद्दल एकदम आदर वाटू लागतो. कारण तुम्ही हसून त्याच्या कोटीचं म्हणजे पर्यायानं त्याच्या बुद्धीचंच जणू कौतुक केलेलं असतं. गप्पा छोटगारी मंडळी जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा आपण कोटि करावी किंवा विनोद करावा आणि इतरांनी हसावं अशीच त्यांची अपेक्षा असते. उलट दुसऱ्या कुणी कोटि करावी आणि आपल्याला हसायला मिळावं असं मनांत बाळगून गप्पांत भाग घेऊं इच्छिणारा माणूस दुर्मिळच होय. न. चिं. केळकर म्हणतात, " आपल्या वाक्चातुर्याचं ज्याला त्याला कौतुकच वाटत असतं. एका ग्रंथकर्त्यानं असं म्हटलं आहे, की आपल्या दैवावर खूप आहे असा, किंवा आपल्या विनोदवचनावर खूप नाही असा— या दोन्ही प्रकारचीं माणसं जगांत विरळा ... मनुष्याची कोटि कितीहि अनुचित किंवा पाणचट अगर नीरस असूद्या, तिचं त्याला 'वाः ! आपण काय सुरेख बोललों' असं कौतुकच वाटत असतं." (सुभाषित आणि विनोद.) तेव्हा जग हें असं आहे. आपण कोटि करावी आणि इतरांनी हसावं ही त्याची एकजात इच्छा ! या विचित्र जगांत तुम्ही आपला हसण्याचा गुण घेऊन जा फक्त ! आणि मग पाहा काय चमत्कार होतो तें ! प्रत्येकाला तुम्ही हवेहवेसे वाटू लागतां. " बोलायला सवरायला हा माणूस फार चांगला आहे हं ! " अशी हें जग तुमच्या स्वभावाची तारीफ करू लागतं. " विनोद फार चांगला कळतो हं त्याला ! " अशी तुमच्या बुद्धीची प्रशंसा होऊं लागते आणि न बोलतां तुम्ही गप्पांचा आनंद लुटू शकतां. असे हे हसण्याचे दोन फायदे— एक गप्पा मारणं जमत नसूनहि गप्पांचा आनंद लुटतां येतो, आणि दुसरा, समाजांत प्रतिष्ठा वाढते, मित्र किंवा चाहते यांची संख्या वाढते.

तेव्हा कुणीहि कसलीहि कोटि करो— अगदी तुमच्यावरूनहि एखादी कोटि करो— हसा, खूप मोठ्यानं हसा, की गप्पांचा फड तुम्हीं जिकला हें निश्चित !

★ ★ ★

धंदा चालावासा वाटत असेल तर कोट्या करुं नका, फक्त हसा !

आता या हसण्याचा व्यापारधंद्यासारख्या व्यवहारांत कसा उपयोग होतो तें पाहूं.

मनुष्य जेव्हा कापडचोपड, भांडीकुंडी, सोनंचांदी किंवा अगदी भाजीपालासुद्धा खरेदी करायला बाहेर पडतो तेव्हा तो मोठ्या खुषीत असतो असा माझा अनुभव आहे. मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे म्हणून म्हणा किंवा त्याला गर्दी आवडते म्हणून म्हणा, बाजार पाहिला की त्याच्या वृत्ति प्रफुल्लित होतात. विशेषतः मुद्दाम खरेदी करायला बाहेर पडलेल्या माणसाच्या वृत्ति तर विशेष प्रफुल्लित झालेल्या असतात. कारण त्याच्या खिशांत नोटांची चवड असते, पैशाची ऊब असते. आवडत्या वस्तूसाठी पैसे खर्च करण्यांत जो आनंद आहे त्याचं स्वरूप कांही निराळंच असतं. आपल्या खिशांत पैसे आहेत आणि ते आपण खर्च करूं शकतो याचा माणसाला एक निराळाच अभिमान वाटत असतो. लिलावाच्या वेळीं माणसं एकापेक्षा एक चुरशीनं किमती बोलत असतात त्या वेळींही त्यांच्या तोंडावर याच अभिमानाच्या छटा असतात.

आणि मनुष्य जेव्हा आनंदांत असतो तेव्हा तो एकसारखा कांही ना कांही विनोद करीत असतो. दुःखांत असूनहि विनोद करणारीं जीं कांही

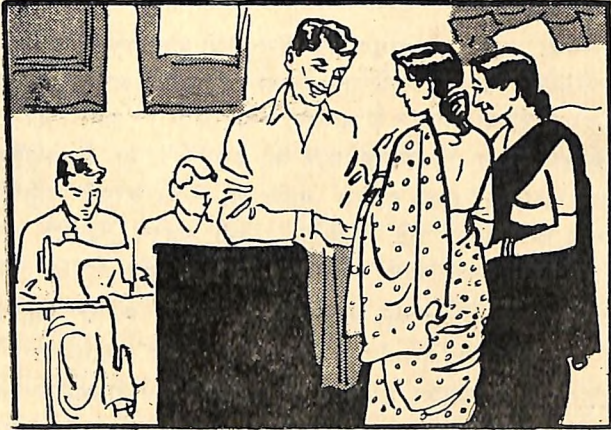
थोडीं माणसं असतात तीं साधुसंतांच्या कोटींतलींच म्हणावीं लागतील. पण सर्वसामान्य मनुष्य मात्र आनंदांत असला की त्याला विनोद करण्याची लहरच येते. त्यामुळं दुकानांत खरेदी करायला शिरणारा माणूस खिशांत पैशांची ऊब आणि अंतःकरणांत विनोदाचं कारंजं घेऊनच प्रवेश करीत असतो. अशा वेळीं दुकानदाराला माल उठवायला चांगली संधि असते. त्यानं एक गोष्ट मात्र केली पाहिजे. गिऱ्हाईक जो जो विनोद करील— मग तो अगदी पाणचट का असेना— त्या त्या वेळीं त्यानं खूपखूप हसलं पाहिजे.

समजा, एखाद्या दुकानदारानं किंवा त्या दुकानांतला माल दाखवणाऱ्या पोऱ्यानं कोटाचं भारीपैकी कापड दाखवलं आणि गिऱ्हाइकाला त्याचा दर भारी वाटला तर तें म्हणेल, “अरे काय ! असला कोट घालून कुठं आमची वरात निघायची आहे की काय ?” या विनोदावर त्या विक्रेत्यानं मनमोकळं हसलं पाहिजे आणि त्या गिऱ्हाइकाकडे पाहून अशी कांही मुद्रा केली पाहिजे की, “साहेब, तुम्ही फारच विनोदी बुवा !” आणि असं हसतहसतच त्यानं त्याच्यापुढं कापडांचे ढीग टाकले पाहिजेत.

किंवा समजा, एखादी तरुणी आणि तिची मैत्रीण ‘डाइंग अँड प्रिंटिंग’च्या दुकानांत गेल्या. पांढऱ्याशुभ्र सहावारी मलमलीवर त्यांना ‘डिझाइन’ छापून घ्यायचं आहे. दुकानदारानं मोठ्यामोठ्या फुलांचं एक अगदी नवीन ‘डिझाइन’ त्यांना दाखवलं. त्यावर ती तरुणी आपल्या मैत्रीणीला म्हणते, “इश्श्य ! असलं नको बाकी मुसलमानासारखं !” यावर तो दुकानदार जरी स्वतः मुसलमान असला तरी त्यानं हसलं पाहिजे, अगदी मनमोकळं हसलं पाहिजे. त्या दुकानदाराला माहीत असतं, की तें मोठ्या फुलांचं डिझाइन अगदी ताजं, अगदी ‘अप्-टु-डेट’ आहे, आणि कितीतरी हिंदु तरुणीनी तें छापून घेतलं आहे. तरीमुद्धा आपल्या त्या डिझाइनची बाजू मांडण्यांत, तेंच त्या तरुणीला कसं शोभून दिसेल हें सांगण्यांत त्यानं वेळ खर्चू नये. त्या तरुणीच्या कलानंच त्यानं घ्यायला हवं. बोल-घेवडेपणा इथं उपयोगाचा नाही. नुसतं हसून त्यानं त्या तरुणीच्या विनोदशीलतेचं कौतुक केलं की बस्स आहे. आपण फार चतुर आहोंत असं प्रत्येक

तरुणीला वाटत असतं. आणि तिनं केलेला सामान्य विनोदसुद्धा ऐकून जर दुकानदार हसेल तर तिच्या चातुर्यावर शिक्कामोर्तब केल्यासारखं होईल, आणि तें एक गिऱ्हाईक जिकलं जाईल.

माझ्या ओळखीचा एक लेडीज टेलर आहे. फारच थोड्या अवधीत त्यानं असा कांही जम बसविला आहे की कांही विचारुं नका ! पाहाल तेव्हा त्याच्या दुकानांत सुंदरसुंदर वेष परिधान केलेल्या स्त्रियांची अगदी

हसण्याची कला त्याला साध्य झालेली आहे, हेंच त्याच्या यशाचें रहस्य आहे.

रीघ लागलेली असते. त्याच्या या 'सुंदर' नशिबाचा पुष्कळांना हेवा वाटलेला आहे. या शिष्यांमधे अस काय विशेष आहे ? तो कोटीबाज आहे ? की विनोदी आहे ? की बोलण्यांत चतुर आहे ? हे सारे प्रश्न मीं माझ्या मनाला विचारले आणि त्यांचीं उत्तरं शोधण्याचा प्रयत्न केला सगळीं उत्तरं नकारार्थी आलीं. तो कोटीबाज नाही, विनोदी नाही, चतुर बोलणंच काय पण साधं बोलणंही त्याला नीटसं जमत नाही. त्याच्या

सगळ्या मित्रांच्या दृष्टीनं तो घुमा आहे, साधाभोळा आहे. आणि म्हणूनच त्याच्या सान्या मित्रांना आश्चर्य वाटतं, की याच्या दुकानांत येण्यासाठी, त्याच्याशीं थट्टाविनोद करीत त्याला कपडे शिवायला देण्यासाठी ही सगळी सौंदर्याची उतारपेठ कां आतुर असते ? याचं मला एक उत्तर सापडलेलं आहे तें असं, की त्याला हसण्याची कला साध्य झालेली आहे. कुठल्याहि स्त्रीनं विनोद केला की तो एखाद्या लहान मुलासारखा हसतो, खूप मनमोकळं हसतो. (आणि त्यानं आपले दात अगदी स्वच्छ ठेवलेले आहेत !) त्याच्या त्या हसण्यावर त्या सान्या स्त्रिया खूप आहेत. म्हणजे एका अर्थानं त्या आपल्या स्वतःवरच खूप आहेत. आपण चतुर आहोंत हा सगळ्या स्त्रीजातीचा ग्रह या शिष्यानं पक्का करून टाकला आहे. कित्येक अबोलीच्या कळ्या त्याच्या दुकानांत कपडे शिवायला द्यायला लागल्यापासून अगदी बोलक्या आणि खूप हसऱ्या झाल्या आहेत.

तेव्हा जो व्यापारी स्वतः कोटीबाज नसूनहि गिऱ्हाइकांच्या विनोदावर हसत राहतो त्याचा धंदा बसण्याची भीतीच नाही. त्याचा उत्कर्ष हा ठरलेला.

म्हणून एखादा व्यापारी जेव्हा माल दाखवण्यासाठी नोकर निवडतो तेव्हा तो बोलका आहे किंवा नाही हें न पाहतां त्याला विनोद समजतो की नाही आणि तो मनमोकळं हसूं शकतो की नाही हें प्रथम पाहिलं पाहिजे. दुकानदाराला संभाषणकलेचा हाच एक नियम लागू आहे. लफ्फेबाज गप्पा मारणाऱ्याचा व्यापार नफेबाज होण्याची आशाच नको. नोकरी मागायला येणाऱ्या लोकांची मुलाखत घेतांना दुकानदारानं त्यांच्याशीं विनोद केला पाहिजे, आणि जो माणूस उत्तम हसूं शकतो त्यालाच नोकर म्हणून निवडला पाहिजे. न हसणारा व्यापारी म्हणजे न फुलणारं फुलझाड ! ओळीनं लावलेल्या फुलझाडांतील एकाला जर फुलं लागेतनाशीं झालीं तर माळी तें उपटून टाकल्याशिवाय राहणार नाही.

याउलट बोलक्या आणि विशेषतः कोटीबाज दुकानदाराचा कसा बाजा वाजतो याचं एक उदाहरण माझ्या पाहण्यांत आहे. हा गृहस्थ एक

पुस्तकविक्रेता होता. सुरवातीस त्यानं आमच्या गावांत अद्यावत् पुस्तकांचं दुकान घातलं. गिन्हाइकांची तिथं अगदी तोवा गर्दी होऊं लागली. मराठींतल्या नवनवीन कादंबऱ्या, इंग्रजींतलीं अगदी नुकतींच प्रसिद्ध झालेलीं पुस्तकं, शिवाय पेंग्विन, पेलिकन, पॉकेट, सिग्नेट इत्यादि स्वस्त माला यांनी त्यानं अगदी मुंबई-पुण्याच्या दुकानाचा थाट उडवून दिला होता. त्यामुळं कथाकादंबऱ्या वाचणाऱ्या रसिक आणि विकत घेणाऱ्या हौशी मंडळींची तमाम गर्दी त्याच्या दुकानांत बारा तास दिसूं लागली. तो दुकानदारसुद्धा त्यांच्या गर्दींत आणि विनोदी गप्पांत भाग घेत असे.

पण त्याला एक वाईट खोड होती. या हौशी गिन्हाइकांनी एखादा विनोद केला किंवा एखादी कोटि केली की लगेच त्यावर आपली प्रति-कोटि करून तो त्या गिन्हाइकांवर मात करण्याचा प्रयत्न करी. प्रत्येक वेळेस या चकमकींत त्याचीच सरशी होत असे असं नाही. केव्हाकेव्हा एखादं खमंग गिन्हाईक त्याची पुरी फजिती करून सोडत असे ! अशा वेळीं त्या दुकान-दाराचा चेहरा खरंरकन् उतरायचा. त्यावरचं सारं हास्य कोमेजून जायचं. ही गोष्ट तो मनाला लावून ध्यायचा आणि त्यामुळं तो अधिकच ईर्ष्येस पेटायचा, चिडायचा. याचा परिणाम असा झाला, की त्याच्या चेहऱ्यावरचं हास्य हळूहळू अगदीच नाहीसं झालं. आणि जेव्हा कधी तो हसे तेव्हा तो अधिकच भेसूर दिसूं लागला. शेवटीं त्याच्या या कोटीबाजपणाचा आणि भेसूर हसण्याचा व्हायचा तो परिणाम झाला. सारीं पुस्तकं लिलावांत विकून तो आता मोकळा झालेला आहे आणि नवीन कोणता धंदा सुरू करावा या विवंचनेंत आहे. मला त्याला सूचना करावीशी वाटते ती अशी, की कुठलाहि नवीन धंदा सुरू करण्यापूर्वी त्यानं आपली जुनी खोड आधी घालवावी, तरच कांही आशा आहे.

सर वॉल्टर स्कॉट या इंग्लिश कादंबरीकारानं कोटीबाजपणाविषयी जें म्हटलं आहे तें त्यानं नेहमी ध्यानांत ठेवावं. तो म्हणतो, " भडकलेली आग फूत्कारत, पसरत जाते आणि वाटेंत येईल त्याची राख करते. कोटीबाजपणा हा या आगीसारखाच आहे. "

कौटुंबिक जीवन आणि संभाषण

कौटुंबिक जीवनामध्ये संभाषणकलेची सर्वांत जास्त जरूरी आहे. पति आणि पत्नी, पिता आणि पुत्र, बंधु-बंधु, बंधु-भगिनी, सासू-सुना, माय-लेकी यांची परस्पर जीवनं एकजीव व्हायचीं असतील तर संभाषणाची मुस्कटदाबी होऊन चालणार नाही. परंतु अनेक कुटुंबांतून मानाच्या खोट्या कल्पना, वडीलकीचा खोटा अभिमान आणि सौजन्यासंबंधीच्या चुकीच्या समजूती या गोष्टींमुळं रक्ताच्या नात्यापलीकडे कुठलाहि दुवा शिल्लक राहिलेला नसतो.

सासू-सुना, पिता-पुत्र किंवा माय-लेकी यांच्यामध्ये जे संघर्ष निर्माण होतात त्याला “ दोन पिढ्यांतील संघर्ष ” असं नांव दिलं जातं तें मला तितकंसं समर्पक वाटत नाही. मला एक असा बाप माहीत आहे की ज्याचं आणि त्याच्या मुलाचं कधीहि पटलं नाही. हा बाप एका कारखान्यांत कामाला होता. त्याच कारखान्यामध्ये त्याच्या मुलाच्या वयाचीं अनेक तरुण पोरं त्याच्याबरोबर कामाला होतीं. त्या पोरंशीं तो अगदी दिलखुलास गप्पा मारी, हास्यविनोद करी, अितकंच काय, कधीकधी त्यांच्याबरोबर सिनेमाला आणि फिरायलाहि जाओ. आता त्या पोरंमध्ये आणि त्याच्यामध्ये एका पिढीचं अंतर नव्हतं असं म्हणतां येणार नाही. नव्या पिढीचे विचार त्याला

कळत नव्हते किंवा पटत नव्हते असं म्हणावं तर त्या तरुण पोरांना संप, सत्याग्रह, हक्क, मागण्या यांची जेव्हा खुमखुमी येत असे तेव्हा तो त्या गोष्टींचा शांतपण विचार करी आणि कधीकधी त्यांच्या या खुमखुमीचा थोडा वांटा तोहि उचलीत असे. कधी त्यानं या पोरांना त्यांची चूक दाखवावी आणि याचे आणि त्यांचे खटके उडावेत. मग पुन्हा वादळ ओसरतांच चहा-चिवडा, विडीकाडी आणि हास्यविनोद यांत सर्वांनी समरस व्हावं— संघर्ष वगैरे कांही नाही.

पण त्याच या गृहस्थाचं आपल्या स्वतःच्या मुलाशीं कधी पटलं नाही ! तुम्ही म्हणाल, तो मुलगाच नादान असेल. छे ! छे ! तो नादान तर नव्हताच, उलट दुसऱ्या एका कारखान्यांत काम करणारा तो एक समजूतदार कामगार होता. असं असून या पितापुत्रांचं कधी पटलं नाही. याचं कारण बापानं मुलावर कधी विश्वास ठेवला नाही की त्याला कधी विश्वासांत घेण्याचा यत्न केला नाही; मग संभाषण तर दूरच राहिलं ! कारण रक्ताचीं नातीं झालीं तरी विश्वासाशिवाय संभाषण अशक्य आहे.

असाच दुसरा एक बाप मला माहीत आहे. त्याचा मुलगा गेलीं तीन वर्षं एस्. एस्. सी. परिक्षेंत नापास होत आहे. इंग्रजी पांचवीपर्यंत म्हणजे आजच्या नववीपर्यंत अत्यंत हुशार असलेला मुलगा एस्. एस्. सी. ला तीन वेळां नापास झाला, असं पाहिल्यानंतर मीं त्याच्या शाळेच्या हेड-मास्तरांची गाठ घेतली. पालक विद्यार्थ्यांकडे लक्ष देत नाहीत, मुलगा अभ्यास करतो आहे किंवा नाही, त्याला संगत तर वाजीट लागत नाही ना, याची पालक काळजीच करीत नाहीत, त्यामुळं हें असं होतं, अशी त्यांनी तक्रार केली. सर्वसाधारणपणें मुलगा चौदा एक वर्षांचा झाला की त्याच्या-कडे जास्त लक्ष पुरवायला हवं. त्याला वाईट संगत लागण्याचा हाच काल असतो. आणि या कालांत ज्या सवयी लागतात त्याचे परिणाम त्याला कधीकधी जन्मभर भोगावे लागतात. परंतु आपल्याकडील पालकवर्गांत याची जाणीवच दिसत नाही, असाहि तात्त्विक विचार त्यांनी सांगितला. त्यानंतर मीं त्याच्या बापाची गाठ घेतली. हा बाप एक छापखानेवाला आहे.

त्याचं म्हणणं असं, की कामधंद्यांतून त्याची आणि मुलाची गाठच पडत नाही ! तो म्हणाला, “ सकाळीं आम्ही छापखान्याकडे यायला साडेसाताच्या सुमारास निघतो, तेव्हा आमचा हा मुलगा अजून झोपलेला असतो; आणि रात्रीं आठला छापखाना बंद करून जरा फिरायला जातो आणि साडेनवाच्या सुमारास घरीं पोचतो तेव्हा तो झोपलेला असतो. कधी जागा असलाच तर वाचत बसलेला असतो. त्यामुळं त्या वेळीं त्याला कांही विचारणं किंवा त्याच्याशीं बोलणं मला प्रशस्त वाटत नाही.”

“ म्हणजे गेल्या चारपांच वर्षांत तुमचं आणि तुमच्या मुलाचं कधी बोलणंच झालं नाही की काय ? ”

“ तें कां ? झालंय की. तो कधी पैसे मागायला छापखान्यांत येतो तेव्हा मी त्याला विचारतो, ‘ किती पाहिजेत ? ’ आणि त्यानं आकडा सांगताच मी तेवढे पैसे त्याला देऊन टाकतो आणि तो निघून जातो.”

“ तसं नाही म्हणत मी. तो किती तास अभ्यास करतो, त्याचे मित्र कोण आहेत, ते काय करतात, तो आपला रिकामा वेळ कसा घालवतो, यासंबंधी तुम्हीं त्याच्याशीं कधी बोलणं केलं आहे काय ? ”

“ नाही बुवा ! अशा गोष्टी आम्हीं सांगण्याइतका किंवा बरंवाईट न कळण्याइतका आता लहान का आहे तो ? अहो, माझ्या पायाचा जोडा आता त्याच्या पायाला यायला लागलाय की ! ” असं म्हणून तो मोठ्यानं हसला आणि आमचं तें बोलणं तिथंच थांबलं.

अशा रीतीनं हे दोन प्रकारचे बाप आहेत. एक भांडणाशिवाय मुलाशीं बोलत नाही; आणि दुसरा मुलाशीं कधी बोलतच नाही. आपला मुलगा मोठा झाला हें यांना कळतं; परंतु तो आता मोठा झाला आहे तर त्याच्याशीं दिवसांतून नसलं तरी आठवड्यांतून एकदा गप्पा माराव्यात, मित्राप्रमाणं त्याच्याशीं विचारविनिमय करावा, याची गरजच या लोकांना वाटत नाही ! त्यामुळं कितीतरी तरुणांचीं जीवनं सुकाणू नसलेल्या नौकेप्रमाणं बहकलीं आहेत.

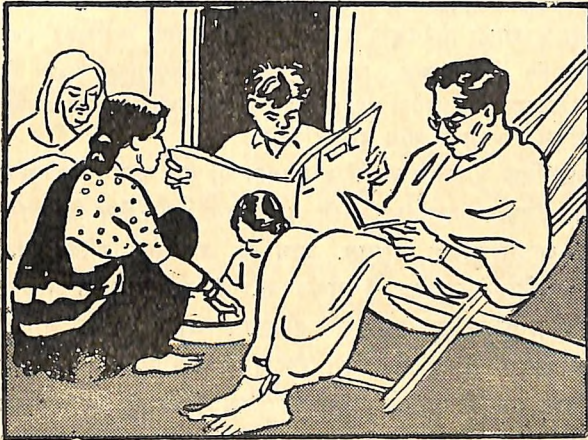
पितापुत्रांमधे संभाषण होत नाही याचा बराचसा दोष पित्याकडे जातो. आपल्या मुलांशीं बोलायला कामांतून वेळ मिळत नाही, ही सबब

पिता नेहमी सांगतो. परंतु अशा प्रकारचं संभाषण करणं हें आपलं कर्तव्य आहे आणि तें आपण वेळांत वेळ काढून पार पाडलं पाहिजे हें त्याला कळत नाही. त्याची कधी त्याला जरूरहि वाटत नाही.

या दृष्टीनं पाश्चात्य देशांतील माणसं अधिक समंजस म्हटलीं पाहिजेत. सकाळच्या न्याहरीच्या वेळीं, तसंच दुपारच्या आणि रात्रीच्या जेवणाच्या वेळीं कुटुंबांतील सर्वच माणसं एकत्र आणि एकदम जेवायला बसतात. त्यामुळं सर्वांना एकमेकांशीं बोलायला सवड मिळते. बापाला मुलाच्या आवडीनिवडीची, अभ्यासाची चौकशी करतां येते. मुलांनाहि आपल्या कांही अडचणी किंवा गरजा आपल्या आईबापांपुढं व्यक्त करायला संधि मिळते. रोजच असं घडत असल्यानं मुलांमधला संकोच नाहीसा होतो आणि तीं आपलं अंतःकरण आईबापांपुढं खुलेपणानं मोकळं करूं शकतात. कौटुंबिक, धार्मिक, सामाजिक, राजकीय सर्वच प्रकारच्या चर्चा अशा वेळीं होऊं शकतात. आणि मतभेद दाखवायचं किंवा विरोध करायचं भय मुलांना वाटत नाही. त्याचप्रमाणं आजीवडीलांनाहि मुलांचा मतभेद किंवा विरोध ऐकून आपल्या मुलांनी अमर्यादा केल्याचा संशय येत नाही.

उलट आपल्याइकडे मात्र वडीलकीच्या खोट्या कल्पनांनी कौटुंबिक जीवन जर्जर झालेलं आहे. मुलानं बापाविरुद्ध एखादा विचार मांडलाच तर बाप एकदम रागानं लाल होतो. मुलगा उलट बोलतो म्हणजे काय ? एवढंच नव्हे, तर आंगनब्राह्मणांसमक्ष आपल्या जीवनाची जोडीदारीण म्हणून जिची निवड केली, आपल्या हृदयांत स्थान देण्याची लाघवी, मोहक भाषा एकांतांत जिला ऐकवली, तिनंसुद्धा एखादे वेळीं जर नम्रपणानंच आपला एकादा मतभेद किंवा विरोध दाखवला तरी मयदिचा भंग झाला, पतीच्या हक्कांची पायमल्ली झाली, पातिव्रत्यावर पाणी फिरलं, असा समज करून घेऊन नवरा आकाशपाताळ एक करतो आणि वायकोला 'पृथ्वीमाई, मला पोटांत घेई' असं करून सोडतो. धाकट्या भावानं थोरल्या बहिणीला 'उलट' बोलायचं नाही, बहिणीनं आईला शहाणपणा शिकवायचा नाही, आणि तिनं आपल्या पतीच्या विरुद्ध ब्र काढायचा नाही. अशा रीतीनं जो वडील तो शहाणा असा चुकीचा समज पसरतो, वडील.

कीचा मान राखतांना मनमोकळेपणाची गळचेपी होते आणि कुटुंबांतल्या सगळ्या शहाणपणाची मक्तेदारी कुटुंबप्रमुखाच्या हातांत जाते. मग मुलगा बापाच्या जेवणाची वेळ चुकवून जेवायला येतो; आर्यसंस्कृतीच्या बुरसट कल्पना उराशीं बाळगून पत्नी पतीच्या नंतर जेवायला बसते. अशा रीतीनं खाण्यापिण्यासारख्या प्राथमिक गोष्टींतसुद्धा चोरूनछपून कारभार सुरू झाला तर अंतःकरणाच्या दारावर चांगलं शेराचं कुलूप लागेल यांत नवल तें काय ! आधीच आर्थिक छळानं घाईला आलेली कुटुंबसंस्था प्रतिष्ठा नि वडीलकीच्या खोट्या कल्पनांच्या भाराखाली ढासळू लागली आहे. आणि यावर खात्रीचा इलाज एकच आहे. मनमोकळ्या संभाषणाचं वारं कुटुंबांत आता खेळवलं पाहिजे.

प्रत्येक कुटुंबांत वर्तमानपत्राचं सामुदायिक वाचन व्हावं.

प्रत्येक कुटुंबानं आता जीवनाला नवीन वळण लावायचा प्रयत्न केला पाहिजे. कमीत कमी सकाळची न्याहरी (किंवा चहा) आणि रात्रीचं जेवण एकत्र करायची व्हिवाट पाडली पाहिजे. सकाळीं उठल्याबरोबर

सर्वांनी चहाला एकत्र यावं. बापानं मुलांना हसून विचारावं, “ कशी काय, बरी झोप लागली ना काल ? ” आणि मुलांच्या मनांतील अनाठायीं भीति घालवून देण्याचा प्रयत्न करावा, त्यांना प्रश्न विचारून बोलायला प्रवृत्त करावं. असं झालं तर पितापुत्रांतला संघर्ष आणि पतिपत्नींतला कडाका यांना कायमचा आळा बसेल. जो मनुष्य आपल्या कुटुंबांत एकोपा आणि सुखशांति निर्माण करूं इच्छित असेल त्यानं एक नियम नेहमी ध्यानांत ठेवावा. बोलून संताप व्यक्त करणाऱ्या माणसापेक्षा संतापानं मनांत कुढणारीं माणसं अधिक भयंकर असतात. म्हणून त्यानं सकाळीं उठतांच (आपल्या पत्नीकडे पाहून जसा तो प्रेमानं हसतो तसं) आपल्या मुलां-शीहि हसून दोन शब्द बोलावेत. प्रत्येक दिवसाची सुरवात जर हास्यानं होऊं लागली तर कुटुंबांत काय बहार होओल ! दिवसभर आपल्या प्रखर किरणांनी धरणीला द्योतून काढणारा ग्रीष्मांतला सूर्यसुद्धा दिवसाच्या प्रारंभीं आणि शेवटीं मात्र आपल्या गुलाबी किरणांचा रम्य पिसाराच पसरतो. त्याचप्रमाणं प्रत्येक कुटुंबप्रमुखानंहि ममतेच्या गुलाबी हास्यानं सारं घर शृंगारून टाकायला काय हरकत आहे ?

आधुनिक जीवनांत कौटुंबिक जीवनाच्या सर्व कल्पना बदलून टाकल्या पाहिजेत. प्राचीन कालांतील आणि पुराणांतील कौटुंबिक जीवनाचे आदर्श आधुनिक जगांत बुरसट ठरतात. आधुनिक मानवाचं जीवन पूर्वीसारखं एकमार्गी राहिलेलं नाही. तें नुसतं स्टेशन नसून जंक्शन झालेलं आहे. स्टेशनवरच्या फलाटावर पतीनं पुढं चालायचं आणि पत्नीनं मागून बुरखा काढून चालायचं हें चालेल; परंतु जंक्शनवर मात्र पतिपत्नींनी हातांत हात गुंफूनच वाट काढली पाहिजे. आज कौटुंबिक जीवन ही विशाल सामाजिक जीवनाची प्रयोगशाळा व्हायला हवी. नव्या पिढीच्या दृष्टीनं ही गोष्ट अत्यावश्यक आहे. नाहीतर कुटुंबांतून बाहेर पडून समाजांत मिसळतांना तरुणांना गोंधळल्यासारखं वाटल्यावांचून राहणार नाही. सामाजिक जीवन गुंतागुंतीचं झालं की वैयक्तिक जीवनांतहि तशीच उत्क्रांति घडून यायला हवी. विज्ञान, रसायन, आरोग्य इत्यादि शास्त्रांतील अनंत व्यापार, तसंच समाजशास्त्रांतील हरघडीं विकसित होत जाणाऱ्या घडामोडी यांचं ज्ञान

प्रत्येक कुटुंबाला हवं. या दृष्टीनं पाहतां कौटुंबिक जीवनांत एक इष्ट बदल मी इथं सुचवूं इच्छितों. प्रत्येक कुटुंबांत वर्तमानपत्रांचं सामुदायिक वाचन व्हावं. ज्या वेळीं कुटुंबांतील सगळीं माणसं एकत्र येतील अशी एक वेळ निश्चित ठरवून त्या वेळीं एखाद्या प्रमुख वर्तमानपत्राचं वाचन कुटुंबांतील एखाद्या व्यक्तीनं करावं. सर्वांनी एकत्र बसून त्या बातम्या ऐकाव्यात. अशा रीतीनं चर्चेला नवीन विषय मिळतील आणि कुटुंबांतील एक प्रकारचं कोंडलेलं जीवन फुलू लागेल. जगांतील नवीन विचारांचे प्रवाह आपल्या कुटुंबाच्या शेवाळलेल्या डोहांत मिसळले की तें डोहांतलं जीवन पुन्हा हसायला लागेल, शुद्ध होऊन नव्या तेजानं चमकायला लागेल. जीवनाकडे पाहण्याचा एक विशाल दृष्टिकोन तर येईलच; पण त्याचबरोबर जगांतलीं असंख्य दुःखं पाहून कौटुंबिक जीवनांतलीं दुःखं क्षुल्लक वाटूं लागतील आणि तीं सहन करण्याचं सामर्थ्य येईल. एवढंच नव्हे, तर त्या दुःखांचीं कारणं समजल्यामुळं त्यांच्याशीं पद्धतशीरपणानं सामना करतां येईल.

संभाषणाच्या दृष्टीनंहि या प्रयोगाची उपयुक्तता कमी नाही. बाप मुलाला फक्त अभ्यासाविषयी विचारतो. आणि बाप आपल्याला अभ्यासा-विषयी विचारील या भीतीनं मुलं बापासमोर ठरेनाशीं होतात. बाप आणि मुलगा एकाच घरांत राहात असूनहि थोड्याच वर्षांत एकमेकाला अनोळखी होऊन बसतात. मुलाची मानसिक वाढ काय झालेली आहे, त्याचीं मतं कशीं बनताहेत, कोणत्या प्रकारच्या जीवनाकडे त्याचा ओढा आहे, याची बापाला गंधवार्ताहि नसते. बाप आणि मुलगा यांच्यामध्ये अभेद्य पडदा निर्माण होतो.

त्याचप्रमाणं पति आपल्या पत्नीशीं केवळ सैपाकाच्या, क्वचित् सिनेमाच्या आणि चुकून स्वतःबद्दलच्या अशा गोष्टी बोलत असतो. त्यामुळं पत्नीलासुद्धा पतीच्या अंतःकरणाची खरी ओळख पटेनाशी होते. आणि पत्नी तरी काय ? पतीच्या अर्ध्या वचनांत वागणारी हिंदु अर्धांगी ती ! तिला भावना, इच्छा, आवडी असतात थोड्याच ! आपल्या सर्वस्वाचा होम करून पतिगृहीं तिनं प्रवेश केलेला असतो. ती आपल्या मनोकामनांना शत्रुरूप कधी देतच नाही. तसंच वर्तमानपत्रांचं वाचन करण्याचं, सामाजिक, राजकीय,

आर्थिक, वैज्ञानिक, आंतरराष्ट्रीय इत्यादि प्रश्नांचं ज्ञान तिला होण्याची काय जरूरी? असेल! लोकशाही असेलहि आपल्या देशांत! स्त्रियांना मतदानाचा हक्कहि असेल! पण म्हणून त्यांना राजकीय परिस्थितीवर चर्चा करायची वगैरे कांही जरूर नाही. पंचवार्षिक निवडणुकांत पति सांगेल त्याला तिनं मत दिलं म्हणजे झालं. तिचा मानसिक विकास तिच्या स्त्रीत्वाला खुरटूनच टाकील. मानसिक खुजेपणा हाच स्त्रीच्या अभिमानाचा विषय व्हायला पाहिजे. पुरुषांच्या, विशेषतः नवरेवर्गाच्या अशा 'उदार-मतवादी' धोरणामुळं पति आणि पत्नी, जीवनाचे हे दोन सहप्रवासी, एकाच कुटुंबांतील या दोन परस्परपूरक व्यक्ति परस्पराला शेवटपर्यंत अपरिचितच राहतात.

आणि हा सगळा कशाचा परिणाम असेल तर तो संभाषणाच्या अभावाचा. संभाषण हें माणसं जोडण्याचं अमोघ साधन आहे. दोन व्यक्तींच्या हृदयांतल्या तारांतून निघालेलं संवादी संगीत म्हणजे संभाषण. एकानं दुसऱ्याच्या अंतःकरणांत प्रवेश मिळवायचा तो एकमेव पासपोर्ट आहे. तेव्हा कुटुंबामध्ये खरीं सलोख्याचीं, जिव्हाळ्याचीं नातीं निर्माण व्हायचीं असतील तर प्रत्येक कुटुंबानं सामुदायिक संभाषण केलं पाहिजे, चर्चा केल्या पाहिजेत, वाचन केलं पाहिजे. नाहीतर पत्नी ज्ञानेश्वरीचं अंधवाचन करते, पति वर्तमानपत्रं आणि ऑफिसच्या फायली वाचतो आणि मुलं रहस्यकथा आणि लैंगिक विषयाचीं मासिकं अभ्यासाच्या पुस्तकांच्या आड ठेवून वाचतात! अशा कुटुंबाला कुटुंब कां म्हणायचं, हा एक मोठा प्रश्न होऊन बसेल!

तेव्हा कुटुंबवत्सल माणसाला आपलं कुटुंब हें खरंखुरं समाधानी कुटुंब बनवायचं असेल, आपलं कुटुंब म्हणजे समाजाचा खराखुरा घटक बनवायचं असेल, तर त्यानं खालील दोन गोष्टी केल्या पाहिजेत—

(१) त्यानं हसावं. सकाळीं उठतांच हसून त्यानं सर्वांच्या संकोच, भीति इत्यादि कुटुंबविघातक भावना नष्ट कराव्यात आणि त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करावा. त्यांना विश्वासांत घ्यावं. रात्रीं झोपतानाहि

एकमेकांनी एकमेकाला हसून अभिवादन करावं अन् झोपण्यासाठी निरोप घ्यावा.

(२) सामुदायिक संभाषण करावं. प्रारंभीप्रारंभीं काय बोलायचं हाच प्रश्न पडण्याचा संभव आहे. म्हणून वर्तमानपत्रं, मासिकं, पुस्तकं यांचं सामुदायिक वाचन सुरू करावं नि त्यावर निर्भीडपणानं चर्चा कराव्यात.

बहुश्रुतपणा

या प्रकरणाची सुरवात कशी करावी या विचारांत मी ग्यालरींत उभा होतो. इतक्यांत नेमकी हवी ती व्यक्ति माझ्या घराच्या दिशेन वळतांना मला दिसली आणि मला हसू आलं ! त्या व्यक्तीला नेमकं याच वेळेला यायचं सुचावं हें पाहून मी हसलों. आणि त्याला पाहून माझ्या कपाळाला नेहमी आठ्या पडायच्या त्या ठिकाणीं आज मला हसू आलं याचंही मला हसू आलं ! आता त्या व्यक्तीचं नि माझं जें संभाषण होईल त्याचाच नमुना वाचकांपुढं ठेवायचा मीं विचार केला. कधी नाही तें मीं त्याचं आनंदानं स्वागत केलं— अगदी दिलखुलास हसून ! तो जिन्याच्या पायऱ्या चढून वर येत असतांना मनांत असहि ठरवलं, की आज त्याचं संभाषण न कंटाळतां ऐकायचं.

तो येऊन बसला. बोलायला सुरवात झाली. तासभर झाला. बोलणं संपलं आणि तो निघून गेला. तो खूप दूर गेला असं पाहून मीं खूप मोठ्यानं हसून घेतलं ! मीं ठरवलं होतं ना, की त्याचं भाषण अगदी न कंटाळतां ऐकायचं म्हणून ? पण मी कंटाळलोंच ! तो काय बोलला हें नीट ऐकायची मला जरूरी भासलीच नाही. त्याचं नेहमीचं एकाच साच्याचं बोलणं आजहि त्यानं केलं. मी विचार न करतां, एखाद्या यंत्रासारखा, त्याच्या प्रश्नांना उत्तरं देत राहिलों, जुनीच रेकॉर्ड पुन्हा वाजली !

झिजलेले सूर पुन्हा निघाले आणि माझ्या प्रारंभींच्या निश्चयाला फट पाडून कंटाळा मनांत शिरलाच !

या माझ्या मित्राचं नांव सुहास गायतोंडे. त्याचे विषय ठरलेले आहेत— एक मी आणि दुसरा तो स्वतः ! नव्हे, एक तो स्वतः आणि दुसरा मी ! आल्याबरोबर तो आपल्या सांसारिक अडचणी ऐकवतो. मग ऑफिसांतल्या कटकटी ऐकवतो. मग वरिष्ठांना शिव्या देतो. मग वढती मिळवण्याचा आपण कसा प्रयत्न करीत आहोंत याचा जुना पाढा. मग आपलं शिक्षण व्हावं नितकं न झाल्यातं आपलीं स्वप्नं कशीं विरघळलीं याचा कडवट काढा ! बरोबर याच वेळीं मी म्हणतो, “ चहा घेऊं या. ” चहाचे गरम घोट पोटांत गेल्यावर माझ्या त्या गरम प्रेमानं तो माझी चौकशी करूं लागतो. माझी हालचाल विचारतो. माझं लेखन वाचण्याची उत्सुकता दाखवतो. (जणू बेट्याला बाहेर कुठं वर्तमानपत्रं किंवा मासिकं वाचायला मिळतच नाहीत !) मी टाळाटाळ करतो. तो हट्ट धरतो. मी हसून नेण्याचा प्रयत्न करतो. तो केविलवाणं तोंड करतो. मग कुठलातरी एखादा छोटसा, मला महत्वाचा न वाटणारा (शक्य तों ‘संपादकास पत्र’ वजा) लेख त्याला वाचायला देतो. शेवटीं तो म्हणतो, “ मजा आहे बुवा तुम्हां लेखकांची ! ” ... आणि थोडा वेळ अशीं माझ्या स्तुतीचीं भरघोस वाक्यं त्याच्या तोंडांतून वाहत राहतात. (तेवढाच त्याच्या भाषणाचा भाग मला आवडतो !) मग नमस्कार करून “ बाहेर येणार का ? ” विचारून तो निरोप घेतो.

हो, एक सांगायचं राहिलंच. त्याच्या बोलण्यांत नेहमी एका व्यक्तीचा उल्लेख येतो. ती म्हणजे मधु देशपांडे. त्याचा बाळपणींचा मित्र त्याच्याच वर्गांतला पण त्याच्यापेक्षा बुद्धीनं कितीतरी कमी ! परिक्षांचे निकाल लागले म्हणजे तो पास निश्चित होई; परंतु त्याचा नंबर कितवा आहे हें पाहायचं झाल्यास जवळचा रस्ना म्हणजे शेवटून वाचत येणं ! आणि सुहास गायतोंडेचाच मात्र पहिल्या पांचांत नंबर असायचा. पण आता तोच सामान्य बुद्धीचा मधु देशपांडे आज एका मोठ्या हुद्द्यावर एक मोठा सरकारी ‘ऑफिसर’ झालेला आहे. पण विचारा गायतोंडे मात्र तीव्र बुद्धि असूनहि आज रेव्हिन्यूंत खड्गघाशी करीत आहे !

आम्ही कांही मित्रमंडळी एकत्र जमलों की कुणी म्हणतं, “अहो, आज माझ्याकडे सकाळीं तो सुहास गायतोडे आला होता.” मग लागलीच दुसरा विचारतो; “मग मधु देशपांडेविषयी तो बोलला की नाही?” आणि आमच्यांत एकच हशा पिकतो! याच ठराविक विषयानं सुहास गायतोडे कायमचा हास्यास्पद झालेला आहे आणि त्याचं संभाषण कायमचं कंटाळवाणं झालेलं आहे!

डॉ. जॉन्सनची एक मजेशीर स्मृति त्याच्या तितक्याच थोर चरित्रकारानं— बॉस्वेलनं— सांगितली आहे. एक सद्गृहस्थ मि. लेव्हेट नांवाच्या दुसऱ्या गृहस्थाला डॉ. जॉन्सनविषयी एकसारखे प्रश्न विचारीत होता. डॉ. जॉन्सन शेजारीं बसला होता. त्याला संताप आला. आणि तो त्या सद्गृहस्थाला म्हणाला, “महाशय, तुम्हाला बोलायला फक्त दोनच विषय आहेत— एक तुम्ही स्वतः आणि दुसरा मी. आणि मला या दोन्ही विषयांचा अगदी वीट आलेला आहे!” मोठा मार्मिक आहे हा उद्गार. डॉ. जॉन्सन हा एक श्रेष्ठ संभाषक होता. आणि त्यानं वरील उद्गारांत संभाषणकलेचं एक महत्त्वाचं तत्त्व मोठ्या मार्मिकपणानं सुचविलेलं आहे. तो पुढं म्हणतो, “माणसानं स्वतःविषयी बोलूं नये, किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि एका ठराविक माणसाविषयी बोलण्याचं शक्यतों टाळावं. नाहीतर त्याचं हसं होतं. तो येत आहे असं पाहतांच माणसं म्हणूं लागतात, की— ‘हं, आता हे गृहस्थ आले हां! ते आता त्या अमक्या विषयावर निश्चित चव्हाट वळणार!’”

आपल्या मित्रमंडळींत आपल्यामागं आपलं हसं होऊं नये अशी तुमची इच्छा आहे ना? मग एक करा. आपल्या बोलण्याचे विषय शक्य तितके विविध असूं द्या. यासाठी भरपूर वाचन करा. फार मोठी किंमत द्यायला मी सांगतों आहे असें समजूं नका. आज हजारो विषयांबद्दलचं परोपरीचं ज्ञान ज्यांत आहे अशी एक वाचण्यासारखी गोष्ट आहे. स्वस्त आहे ती. वर्तमानपत्र! आणि हो, तें विकत घेऊन वाचा. तुम्ही म्हणाल, फुकट वाचायला मिळत असतांना विकत घेऊन कोण वाचणार? पण माझ्या म्हणण्याचा रोख निराळा आहे. आपण जेव्हा एखाद्या गोष्टीला किंमत देतो तेंव्हाच तिचं आपल्याला महत्त्व वाटतं, नाही का? म्हणून विकत

घेऊन जर तुम्ही वाचाल तर तुम्ही अधाशासारखा त्या वर्तमानपत्राचा रकाना न् रकाना वाचून काढाल. दिलेल्या किमतीची भरपाई झाली पाहिजे असं कुणाला वाटत नाही? कधी तरी गमतीन खानावळीत जेवायला जाणारी माणसं नेहमीपेक्षा खूपच जास्त जेवतात. आपल्या पोटाची पोकळी एवढी विशाल आहे याचा शोध त्यांना तिथंच पहिल्यादा लागतो. याचं कारण काय? बाहेर पडतांना गल्ल्यापाशी आपल्याला पैसे मोजावे लागणार आहेत हा हिशेबच त्यांच्या मनांत घोळत नसतो काय?

याचा अर्थ असा मात्र नव्हे, की जो अत्यंत ज्ञानसंपन्न आहे तो उत्कृष्ट संभाषणहि करूं शकतो. वाचन पुष्कळ केलेलं असलं तरी संभाषणाची कला माहीत असलेले फारच थोडे असतात. कांहींना उठल्या-सुटल्या कोट्या करायची सवय असते. अशीं माणसं फाजील ठरतात. कोट्या करणाऱ्या माझ्या एका मित्राचं उदाहरण पाहा.

या मित्राचं नांव शविलक साने. त्याला माझा दुसरा एक मित्र एक लहानशी गोष्ट एकदा सांगत होता. त्याला एकच वाक्य बोलायचं होतं. तें असं— “अहो, आमचे ते मित्र काल गावाला गेले.” त्या वेळीं जो संवाद झाला तो असा—

“अहो—”

“काय हो?”

“झालं! कोट्या बंद करून जरा ऐकून घ्याल का?”

“जरूर! असं एखाद्या कुटुंबवत्सल स्त्रीसारखं विचारल्यानंतर कोण ऐकून घेणार नाही?”

“मला असं म्हणायचं होतं की आमचे ते—”

“तुमचे ‘ते’? हा काय प्रकार आहे बुवा?”

“तसं नव्हे, आमचे ते मित्र—”

“काय शत्रु झाले की काय तुमचे ते?”

“तसं नव्हे हो, ते काल गेले—”

“इतक्यांत? अरेरे, बिचारा भला माणूस होता.”

“च्— च्— च्— च्. अहो, ते गावाला गेले!”

आता तुम्हीच सांगा, वरच्या या संभाषणांत काय मौज आहे ? दुसऱ्याला बोलू देत नाही त्याच्या अंगी संभाषणकला आहे असं तुम्हाला वाटेले ? या कोटीवाजपणाचं सुंदर वर्णन न. चिं. केळकरांनी केलं आहे. ते म्हणतात, “उठल्याबसल्या कोट्या करणाऱ्या माणसाच्या कोट्यांमुळं हसूं न येतां त्या कोट्या करणाराचंच हसूं येईल. सुभाषित हें स्त्रियांच्या कटाक्षासारखं होय. दिवसभर कटाक्षप्रयोग करणाऱ्या स्त्रीच्या कटाक्षांच्या गोडीचं वर्णन कोणी करणार नाही. त्याचप्रमाणं दिवसभर कोट्या करणाऱ्या मनुष्यास कोटीवाज हें नांव न मिळतां त्याला मूर्ख किंवा फाजील असंच लोक म्हणतील.”

पुष्कळ वाचन केलेल्या आणि ज्ञान मिळविलेल्या माणसांचा दुसरा एक प्रकार आहे. यांना आपलं ज्ञान लोकांना दाखवण्याची फार हीस असते. लोकांनी दिपून जावं अशी त्यांची इच्छा असते. आपल्या मित्रमंडळींत आपल्याइतका शहाणा कुणीच नाही हें पटवून देण्याचा त्यांचा सारखा प्रयत्न सुरू असतो. कुठल्याहि विषयावर बोलतांना ते निरनिराळ्या पुस्तकांतले दाखले देतील, थोरामोठ्यांचीं वचनं सांगतील आणि आपण म्हणतो तेंच सत्य असा हट्ट धरतील. आणि जर एखाद्यानं त्यांना कसून विरोध केला तर त्यांना त्याचा अतोनात संताप येईल. संभाषणाचा मुख्य हेतु मित्र मिळवणं. अशीं हीं माणसं मित्र गमावूनच वसतात. त्यांनी सगळ्या थोरामोठ्यांचीं वचनं विसरून जाऊन एकाच माणसाचं वचन ध्यानांत ठेवावं— जगांतल्या सर्वांत शहाण्या माणसाचं— सॉक्रेटिसाचं ! तो म्हणतो, “मला एकाच गोष्टीचं संपूर्ण ज्ञान झालेलं आहे, आणि ती गोष्ट म्हणजे अशी, की मला कशाचंच संपूर्ण ज्ञान झालेलं नाही.” लॉर्ड चेस्टरफील्डनं जर्मनींत शिकायला गेलेल्या आपल्या मुलाला गोड शब्दांत उत्तम उपदेश करणारीं पत्रं लिहिलीं आहेत. त्यांतल्या एका पत्रांत त्यानं आपल्या मुलाला जें सांगितलं आहे तें संभाषणाच्या कलेच्या दृष्टीनं अत्यंत महत्त्वाचं आहे. तो म्हणतो, “इतरांपेक्षा शहाणं होणं तुला शक्य असेल तर जरूर हो. पण इतरांना तसं कधीहि सांगूं नको.” केवढा बहुमोल सल्ला आहे हा ! आपल्याला शत्रु करायचे असतील तर आपल्या मित्रांपुढं वरचढपणा

करायला हरकत नाही. परंतु आपल्याला जर मित्र पाहिजे असतील तर आपल्या मित्रांनाच आपल्याहून वरचढ होऊं दिलं पाहिजे. आणि सगळ्या जगांतला शहाणपणा जणू आपल्याच वांट्याला आलेला आहे, सगळ्या जगांतली विनोद करण्याची शक्तीहि आपल्याच वांट्याला आलेली आहे, असं समजणं म्हणजे केवढा मूर्खपणा आहे, नाही का ? इमर्सन म्हणतो, “ मला भेटणारा प्रत्येक मनुष्य माझ्यापेक्षा कोणत्या ना कोणत्या बाबतीत श्रेष्ठ असतो. त्याच्याकडून नेहमीच मला कांहीतरी शिकण्यासारखं मिळतं. ” माझ्या एका मित्राला ‘लोकसत्ते’च्या कोड्यांत पहिलं बक्षीस मिळालं होतं. त्यांतले शब्द त्यानं कसे भरले हें जेव्हा मी त्याला विचारलं तेव्हा तो म्हणाला, “ एका शब्दासाठी मी दोनतीन दिवस अडून बसलों होतो. सहज एके दिवशीं माझ्या पांच वर्षांच्या लहान बहिणीबरोबर खेळत असतांना तिच्याकडून तो शब्द मला अचानक सापडला. तो शब्द चुकला असता तर तें पहिलं बक्षीस मला मिळालं नसतं. ” आणि याचं सारं श्रेय त्या लहान मुलीकडेच जात नाही का ? आणि तिचं वय काय ? तर पांच वर्षं फक्त !

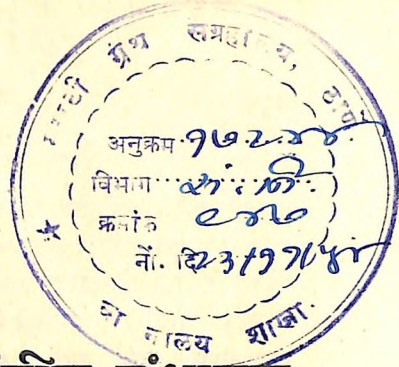
आणखी एका प्रकारचीं माणसं या वर्गांत मोडतात. तो म्हणजे एक नमुनाच असतो. वाचन वेताचंच असतं. स्मरणशक्तीहि वेताचीच. सकाळींच किंवा आदल्या रात्रीं वाचलेल्या एखाद्या पुस्तकाचा आधार घेऊन हीं माणसं आपल्या मित्रांना कांही नवीन सांगण्याचा आव आणतात ! अशाच पुस्तकांतून ज्या कांही थोर विचारवंतांचीं नांवां आलेलीं असतात, त्यांचेहि ग्रंथ आपण वाचले असल्याचा आव हे लोक आणतात. त्याचप्रमाणं कांही ठराविक लेखकांनी लिहिलेलीं किंवा ठराविक नियतकालिकांत आलेलीं सगळींच मतं निव्वळ सोनं असतं असं समजण्याचा उथळपणा हे लोक करतात. मित्रांच्या प्रत्येक चौकडींत अशी एखादी वल्ली असतेच. अशा लोकांचं मला फार हसू येतं. त्यांना स्वतःचीं मतं नसतातच. त्यामुळं पवनचक्कीवरच्या कोबड्यासारखीं त्यांचीं मतं आठहि दिशांना भिरभिरत असतात. अशा लोकांच्या संभाषणांतसुद्धा कांहीच आनंद नसतो. कारण त्यांचं प्रामाणिक मत उघड्या अंतःकरणानं— सांक्रैटिसासारखं म्हणाना— ते कधीच ऐकवत नाहीत. आणि जो अंतःकरण उघडीत नाही— अगदी मित्रांच्या सहवासांत सुद्धा— त्याची कुणाशीं मैत्री होअील का ?

याच प्रकाराची सुधारून (?) वाढवलेली आवृत्ति नेहमी पाहण्यांत येते. या लोकांच्या जिभेवर नेहमी पुस्तकांतलीं वाक्यं लाह्या फुटल्यासारखीं फुटत असतात. त्यांना वेळ, काळ कांही लागतोच असं नाही. कुठंही कुणाच्याहि पुढं, दृष्टि अंतराळांत लावून हीं माणसं पाठ केलेलं बडबडत असतात. चार माणसं कांही जिवंत गोष्टींची चर्चा करीत असतांना हीं माणसं जीर्ण झालेल्या पुस्तकांतलीं विटलेलीं आणि आंबलेलीं वाक्यं बडबडत असतात. त्यांचीं वाक्यं ऐकलीं की अंगावर काटा येतो. जिवंत विचारांच्या गर्दीत मेलेल्या विचारांचे मुडदे आणून ते टाकीत असतात, असं वाटतं. माझा एक मित्र अशा वृत्तीचा आहे. आणि मी नेहमीं त्याला टाळतो. परवा दुसऱ्या एका माझ्या मित्रानं सांगितलं, की त्याच्याबरोबर आगगाडीतून प्रवास करण्याची मोठीच आफत त्याच्यावर आलेली होती. प्रवास किती होता ? तर फक्त पंधरा मिनिटांचा ! आणि त्याचा एवढा अल्प सहवाससुद्धा माझ्या त्या मित्राला नकोसा वाटला. त्यानं त्याला टाळण्याचा प्रयत्न केला पण शेवटीं त्या वल्लीनं माझ्या मित्राला गाठलंच ! अशा उथळ माणसांची मोठी वाईट परिस्थिति होते. तीं जें वाचतात तें त्यांना पचतच नाही. वाचलेलीं वाक्यं सारखीं मळमळून बाहेर यायला लागतात; आणि तें सारं कुणापुढं तरी ओकावं असं त्यांना वाटूं लागतं. केवढा किळसवाणा प्रकार हा ! अशा माणसाशीं मैत्री करावी असं तुम्हांला कधी वाटेल का ?

तेव्हा संभाषण कंटाळवाणं होऊं नये, चार मित्र एकत्र जमले असतांना जांभया देत बसावं लागूं नये, संभाषणाला रंग भरावा, कांही नवं ऐकायला मिळावं असं वाटत असेल तर बहुश्रुतपणाची आवश्यकता आहे. पण यांत-सुद्धा चार धोके आहेत ते असे-

- (१) ऊठसूट कोट्या करणं,
- (२) आपल्या ज्ञानाची शेखी मिरवणं,
- (३) अर्धीकच्चीं मतं ज्यालात्याला सांगत सुटणं,
- (४) कांहीतरी पाठ केलेलं बडबडत सुटणं.

हे धोके टाळाल तर तुमच्या बहुश्रुतपणानं तुमचं संभाषण निश्चित रंगेल.

जिवलग मित्रांतील संभाषण

संभाषण हें मित्र मिळविण्याचं अमोघ साधन आहे हें मागं सांगितलं. तथापि मिळालेलं जतन करणं हें काम अत्यंत अवघड असतं. आठ-आठ वर्षं जिवलग मित्र म्हणून वावरलेले, एकमेकांच्या जीवनांत पूर्ण-पूर्णें मिसळलेले असे दिसणारे, दुसऱ्याशिवाय एकाचं जीवन असह्य होईल असा विश्वास बाळगणारे जिवाभावाचे मित्रसुद्धा कालांतरानं एकमेकांपासून मनानं दूर गेलेले आपण पाहतों. कधीकधी ते एकमेकांचे शत्रु झालेले आढळतात. ज्या मित्राच्या जीवनाविषयी त्यांना दाट आपुलकी वाटत होती त्या ठिकाणीं तीव्र वैरभाव निर्माण झालेलाहि आढळून येतो. एकमेकांच्या जीवनांतील, मनांतील आणि वर्तनांतील सौंदर्याचा, सद्गुणांचा आणि सरळपणाचा ज्यांनी पदोपदीं उदोउदो केला, तेच दोघे जिवाभावाचे मित्र एकमेकांच्या जीवनावर, मनावर आणि वर्तनावर तोंडसुख घेऊं लागतात, हें दृश्यहि कांही नवखं नाही. आणि या घटनेंतला सर्वांत मोठा धोका हा, की ते एकमेकांचे अत्यंत जहाल असे शत्रु बनतात आणि एकमेकांचे अत्यंत किळसवाणे वाभाडे काढूं लागतात. मुळापासूनच शत्रु असणाऱ्या शत्रूपेक्षा एके काळीं मित्र असून नंतर शत्रु बनलेले हे शत्रु अधिक भयंकर असतात. कारण मैत्रीच्या काळांत एकमेकांनी एकमेकांपुढं आपल्या जीवनांतलीं

प्राणमोलाचीं रहस्यं उलगडून दाखवलेलीं असतात; आणि शत्रु बनल्यानंतर याच रहस्यांचा उपयोग ते एकमेकांच्या उखाळचापाखाळचा काढून त्यांना बदनाम करण्याकडे करतात.

हा धोका टाळण्यासाठी जिवलग मित्रांमध्ये जें संभाषण होतं तें अत्यंत काळजीपूर्वक व्हावं लागतं. याचा अर्थ असा नव्हे, की जिवलग मित्रांनी आपलीं रहस्यं एकमेकांना सांगू नयेत. तें केवळ अशक्य आहे. माझ्या म्हणण्याचा आशय असा, की प्रत्येकाच्या आयुष्यांत अशी एक नाजूक वेळ येते, असं एक धोक्याचं वळण येतं, की ज्या वेळीं आणि ज्या वळणावर मोठ्या नाजूक हातांनी गुंफलेलं मैत्रीचं नातं तटतटा तुटतं. अशा वेळीं जें संभाषण होतं तें करतांना अत्यंत काळजी घेतली पाहिजे. चुकून एखादा काळजाला घर पाडणारा शत्रू तोंडांतून निसटतो. शत्रूवरून शत्रू वाढतात. कडू वाक्यांची देवाणघेवाण होते आणि वर्षानुवर्ष केलेली मैत्रीची पूजा उधळली जाते. अशा वेळीं त्या क्षणिक चकमकीपेक्षा, त्या प्रहार करणाऱ्या शत्रूपेक्षा, त्या पोखरत जाणाऱ्या वाक्यापेक्षा मैत्रीवर अशा दोघांनी आपलं सर्व लक्ष केंद्रित केलं पाहिजे. एखादा कलहाचा प्रसंग आला तरी त्या कलहाच्या शेवटीं हसण्याची, एकमेकाला दुरस्तरं केल्याबद्दल एकमेकांनी एकमेकांची क्षमा मागण्याची जर तयारी ठेवलीं तर हा धोका टळू शकेल असं वाटतं. 'विसरा आणि क्षमा करा' ही म्हण जिवलग मित्रांनी नेहमी ध्यानांत ठेवली पाहिजे, एवढंच नव्हे, तर आचरणांत आणली पाहिजे.

मैत्री तुटण्याचा धोका कसा टाळावा हें सांगितलं. आता जिवलग मित्रांच्या संभाषणांत रंग कसा भरेल हें पाहूं.

जिवलग मित्र म्हणजे एकमेकांच्या सुखदुःखाचे वांटेकरी. त्यामुळं एखाद्या मित्राच्या आयुष्यांत अतिशय आनंदाचा क्षण जेव्हा येतो त्या वेळीं तो आपल्या मित्राकडे धावत जातो आणि त्याला ती आनंदाची बातमी सांगतो. बातमी क्षुल्लक असते. उदाहरणार्थ, एकाद्याची लघुकथा स्वीकारली गेल्याचं पत्र संपादकांकडून आलेलं असतं, किंवा दोनचार रुपयांची बढती मिळालेली असते, किंवा एखाद्या परिक्षेत साधंच यश मिळालेलं असतं, किंवा एखाद्याला कुठल्यातरी फंडाची शिष्यवृत्ति मिळालेली असते, किंवा कुणाला

त्याच्या वडिलांकडून मनीऑर्डर आलेली असते, किंवा कुणी आपल्या ग्यालरीत एका कुंडीत लावलेल्या रोपट्याला पहिलं फूल आलेलं असतं, किंवा भाड्याचं राहिलेल्या घरांत त्या घराच्या मालकानं वीज घेण्याचं (अजून नुसतंच) ठरवलेलं असतं, किंवा कुणाच्या मुलाचं किंवा मुलीचं लग्न जमत आल्यासारखं वाटत असतं. ... असे किती आनंदाचे लहानसहान प्रसंग सांगावे? हे आनंदाचे प्रसंग लहान खरे, पण माणसाचा स्वभावच असा आहे, की तो आनंद कुणा जिवलगापुढं केव्हा एकदा व्यक्त करतो असं त्याला होतं. या आनंदाचा तो दुसरा मित्र वांटेकरी होतो. ती लहानशाच आनंदाची वार्ता ऐकून तोहि मोहून जातो. कौतुकाच्या, स्तुतीच्या, वाहवाच्या शब्दांची तो आपल्या मित्रावर बरसात करतो. हा झाला जिवलग मित्रांच्या संभाषणांत रंग भरण्याचा आणि संभाषणाच्या आनंदानं धुंद होण्याचा एक प्रकार.

उलट, एखाद्या जिवलग मित्राच्या आयुष्यांत जर कांही लहानमोठा दुःखाचा प्रसंग आला तर तें दुःख धावत जाऊन आपल्या मित्राला सांगावं, ऊर हलका करावा याची त्याला घाई होते. त्या दुःखाच्या आघातानं त्याच्या मनाला जी जखम होते, त्यावर आपल्या जिवलग मित्राच्या सहानुभूतीचा लेप लावावा अशी त्याला घाई होते आणि ती वाहणारी जखम घेऊन तो त्याच्याकडे जातो. वर जसे लहानमोठ्या आनंदाचे अनेक प्रसंग सांगितले, तसे दुःखाचेहि सांगतां येतील. कुणाचं छोटंसंच पुस्तक हरवलं असेल, कुणाच्या काळजाचा तुकडा दैवानं हिरावून नेला असेल, कुणाला एखाद्या महिन्यांत आवाक्याच्या बाहेर खर्च करावा लागलेला असतो, कुणाच्या लहानग्या मुलीला किंवा मुलाला थोडासा ताप आलेला असतो, कुणीं काढलेलं एखादं सुंदर चित्र चुकून फाटलेलं असतं, कुणीं नव्याच घेतलेल्या एकाद्या कळशीला किंवा तांब्याला वरून पडल्यानं पोचे आलेले असतात..... अशी ही यादी-सुद्धा खूप लांबवतां येण्यासारखी आहे. अशाच लहानसहान दुःखानं व्यथित होऊन माणूस आपल्या जिवलग मित्रापुढं ती व्यथेची कथा सांगतो. त्या व्यथेनं तो मित्रहि व्याकुळ होऊन जातो. कांही काळ दोघांमधे एक विषण्ण शांतता पसरते— एक बोलकी शांतता ! त्या शांततेत दोघांच्या भावना

एकमेकाला कळतात, शब्दांची देवाण-घेवाण न होतां अंतःकरणाच्या पाझरांतून झरलेलं उदास संगीत परस्परांना ऐकूं येतं. अशी शांतता आणि असं संभाषण हा एक जिवलग मित्रांच्या आनंदाचा विनमोल भाग असतो.

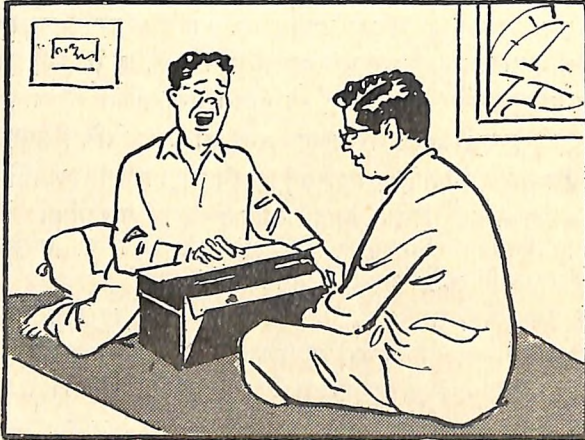
तथापि अशा आनंदाच्या किंवा दुःखाच्या क्षणांची संख्या ती कितीशी असणार ? आणि त्या लहान प्रसंगांवर संभाषण तरी कितीसं होणार ? दोघांच्या अंतःकरणांतील उमाळा लवकरच ओसरतो आणि मग तेथे एक पोकळी पसरते— एक निःशब्द पोकळी ! कांहीतरी बेचव विषय घोळवले जातात. कांहीतरी उडत्या बातम्या ऐकवल्या जातात. पण संभाषणाला रंग भरत नाही. अशा वेळीं या जिवलग मित्रांच्या संभाषणांत एक मोठा धोका निर्माण होतो. संभाषणाचा प्रवाह अडखळत अडखळत दोघांच्याहि माहितीच्या एखाद्या माणसावर येऊन थांबतो. हा माणूस बहुतेककरून दोघांचाहि नावडता असतो. आणि मग त्याची टिंगल सुरू होते. जिवलग मित्रांच्या संभाषणांतला हा मोठा चवीचा विषय आहे. तो एकदा सुरू झाला की दोघांच्याहि वाणीला जणू पूर येतो. त्या माणसाचं जीवन गढूळ करित त्यांचीं वाक्यं सुसाट वाहू लागतात. वाक्यावाक्यागणिक हास्याचा फेस उसळतो. आपल्या दोघांहून कमी शहाणा आणि अधिक मूर्ख असा कुणी आहे या जाणिवेनं दोघांहि हर्षभरित होतात— संभाषणाच्या पवित्र कलेचा, आपल्याला मिळालेल्या बोलण्याच्या देणगीचा केवढा क्षुद्र उपयोग हा ! पण ते तरी बिचारे काय करणार ? दोघेहि परस्परांचे जिवलग मित्र असल्यानं दोघांनाहि एकमेकांच्या जीवनांतलीं सुखदुःखं माहीतच असतात. तेव्हा तो विषय पुन्हा घोळवणं दोघांनाहि कंटाळवाणं होतं. कांही लोकांना हे विषय घोळवण्याची खोड असते. एक मित्र मोठ्या चवीनं सगळ्या गोष्टी सांगत असतांना दुसरा मित्र बिचारा कंटाळून गेलेला असतो. हा दुसरा मित्र जर भिडस्त स्वभावाचा असेल तर तो, भिडेनं चेपून, त्याला तो विषय बंद करायला सांगूं शकत नाही. आणि मग हें एकांगी संभाषण अगदीच कंटाळवाणं होऊन वसतं. तोच मित्र जर स्पष्टवक्ता असेल तर तो विषय थांबवण्याची सूचना तो त्याला देऊं शकेल. पण या दोहोपेक्षाहि या कंटाळवाण्या प्रकाराला आळा घालण्याचा एक तिसरा मार्ग आहे. आणि तो

म्हणजे विषयांतर ! हा मार्ग भिडस्त माणसावर होणारा जुलूम थांबवू शकतो, त्याचप्रमाणं आपल्या मित्राचा आवडीचा विषय चाललेला असतांना तो थांबवण्याची सूचना त्याला केल्यानं त्याचं मन दुखवलं जाण्याची जी शक्यता असते तीहि टळते.

अशा रीतीनं जिवलग मित्रांच्या संभाषणाचे सगळेच विषय जवळ-जवळ संपून गेलेले असतात, म्हणून हे मित्र जेव्हा एकत्र येतात किंवा एकत्र फिरायला जातात त्या वेळीं त्यांच्यामधे संभाषण जवळजवळ होत नाहीच. रस्त्यानं जातांना ते दोघां हि निःशब्दपणानं वाट कापीत असतात. अर्थात् ही शांतता त्या दोघांनाहि असह्य होते असं नाही. आपण एकमेकांच्या सहवासांत आहोंत, आपल्याबरोबर आपला मित्र आहे, या सुखावह भावने-तच एक आनंद असतो. दोन अपरिचित माणसं जेव्हा कांही कारणानं एकत्र येतात त्या वेळीं त्यांच्यामधे जी शांतता असते ती मोठी विचित्र असते. काय बोलावं हेंच त्या दोघांनाहि सुचत नसतं. आणि कांहीतरी बोललं पाहिजे ही भावना मनांत सारखी डाचत असते. त्यामुळं अशा माणसांमधे जें एक अस्वस्थतेचं वातावरण निर्माण होतं तें जिवलग मित्रांच्या सहवासामधे नसतं. न बोलतां हि त्यांचीं मनं तृप्त असतात.

हें सगळं जरी खरं असलं तरी माणूस अशा प्रकारच्या तृप्तीवर किंवा अशा प्रकारच्या आनंदावर जगू शकत नाही. त्याला कशाची तरी हाव असते. कांही कर्तबगारी करावी, कांही लौकिक मिळवावा, कांही उलाढाल करावी असं त्याला सारखं वाटत असतं. या सर्वांहून महत्वाची आणखी एक गोष्ट आहे. आणि ती म्हणजे प्रत्येक माणसाला कांही नाद असतो. कोणत्या तरी एका गोष्टीनं त्याच्या मनाची पकड घेतलेली असते. त्याच्या मनानं कोणत्या तरी एकाद्या गोष्टीचा ध्यास घेतलेला असतो. आणि हा नाद किंवा ध्यास एकच असलेलीं माणसंच जिवलग मित्र झालेलीं आपण पाहतों. बऱ्याच वेळां हा नाद विकास पावत नाही. जीवनाच्या धोक्याधोप्यांतून आणि अडीअडचणींतून त्याचा विकास करायला माणसाला फुरसतहि होत नाही. त्याच्या जीवनांत एक कोंडी निर्माण होते, एक चाकोरी निर्माण होते. जो नाद असतो त्याचं हि स्वरूप अगदी क्षुद्र होऊन बसतं.

माझ्या माहितीचे दोन जिवलग मित्र आहेत. दोघांनाहि संगीताची आवड आहे. दोघांनाहि गाणीं ऐकण्याचा षोक आहे. याच समान आवडीमुळं ते दोघे पहिल्यादा एकत्र आले आणि त्यांची मैत्री याच एका दुव्यामुळं दाट झाली. आजहि ते जिवलग मित्र राहिलेले आहेत याचं कारणहि हीच संगीताची, गाणीं ऐकण्याची आवड ! सुरवातीला दोघेहि सिनेमांतल्या गाण्यांविषयी तासन् तास बोलत असत. कुणाचा झारदार आवाज, कुणाची फिरकीदार तान, कुणाची वाद्य वाजविण्यांतील कुशलता, तर कुणाची

संगीताच्या आवडीमुळेच त्यांची मैत्री दाट झाली.

खड्या पहाडी आवाजाच्या जोरावर दंडांतल्या वेडक्या फुगवण्याची शक्ति.... याविषयी त्यांनी बोलावं. मधूनमधून एखाद्या गायिकेविषयी आपल्या कशा अपेक्षा आहेत तें सांगावं. सिनेमांतलीं गाणीं ते ऐकत असत; परंतु त्या दोघांनाहि अभिजात संगीत समजण्याची जन्मजात शक्ति होती. चुकून अशा संगीताचे सूर जर त्यांच्या कानीं आले तर ते माना डोलवीत, 'वाहव्या' म्हणत आणि नेमकी समेवर दोघांचीहि चुटकी वाजे. तें अभिजात

संगीत ऐकून त्यांच्या धुंद मनापुढं कांही स्वप्नं फुलूं लागत. दोघेहि ठरवत, की आपण संगीत शिकायचं. पण ही त्यांची इच्छा त्यांच्या आयुष्यांत पूर्ण होऊं शकली नाही ! वाढत्या संसाराच्या चढत्या भितींचा त्यांच्याभोवती हळूहळू एक कठोर तट निर्माण झाला. आणि आपल्या काळजांतली गोष्ट त्यांना केवळ एक चैनीची वस्तु वाटूं लागली. पुढं पुढं संगीतामधे तितकीशी गोडी त्यांना वाटेना, किंवा अधिक योग्य शब्दांत सांगायचं झाल्यास असं म्हणतां येईल, की संगीताचा एखादाच मंजुळ सूर ऐकून मोहून जाणं त्यांना अशक्य होऊं लागलं.

हा एक सामाजिक परिस्थितीचाच दोष म्हणावा लागेल. तरी माझं प्रांजळ मत सांगायचं झाल्यास मी असं म्हणेन, की त्यांच्याकडेहि यांतला- म्हणजे त्यांचा नाद अलीकडे त्यांना पूर्वीसारखाच आनंद देऊं शकत नाही यांतला- थोडासा दोष आहे. म्हणजे असं, की या नादाचा विकास करण्याचा त्यांनी बिलकुल प्रयत्न केला नाही. त्यांना स्वतःला संगीत शिकणं अशक्य होतं ही गोष्ट खरी; तरीपण संगीताच्या क्षेत्रामधे आज कोणते वाद सुरू आहेत, रेडिओवर जें अभिजात संगीत ऐकवलं जात आहे त्यांत कांही नवे प्रयोग सुरू आहेत का, तें संगीत जुन्या संगीतापेक्षा खालच्या दर्जाचं आहे की वरच्या, आज अभिजात संगीताच्या क्षेत्रामधे नवोदित तारका कोण आहेत, आपल्या भारतीय संगीताबद्दलची माहिती देणारीं पुस्तकं उपलब्ध आहेत का, आजच्या संगीतांतल्या प्रश्नांची रसिकपणानं चर्चा करणारीं कांही नियतकालिकं आहेत का, याचा शोध घ्यावा असं त्यांना कधी वाटलं नाही. आणि हें पाहिलं की त्यांची संगीताची आवड ही खरी नव्हतीच असं वाटूं लागतं. पण तें खरं नाही ! वयाच्या दहाव्या वर्षापासून विसाव्या वर्षापर्यंत ज्या ज्या गोष्टींची तीव्र आसक्ति माणसाच्या मनाला वाटते, ज्या ज्या गोष्टींमधे माणसाला एक बिनमोल असा धुंद करून टाकणारा आनंद मिळतो, त्या गोष्टींनीच माणसाच्या जीवनाला कठीण परिस्थितींत सुद्धा एक तेज मिळत राहतं. या वयांत निर्माण झालेलं वेड माणसानं शुद्ध स्वरूपांत जतन केलं तर याच वेडांतून त्याला शहाणपण प्राप्त होतं. पण असा प्रकार क्वचितच घडतो. या वयांत लागलेलं वेड

केवळ एक वेडच म्हणून सोडून देण्यांत येतं ! त्यामुळं माणसाचं आयुष्य रूक्ष होतं. जिवलग मित्रांच्या सहवासांतसुद्धा कांही रसाळ आनंदाचे क्षण त्याला भोगायला मिळत नाहीत. यासाठी या वयामधे ज्या नादामुळं माणसं एकमेकांचे जिवलग मित्र बनतात, त्या नादांची जोपासना करणं, त्यांची चर्चा करणं हें आवश्यक आहे. गंमत अशी आहे, की ज्या गोष्टींचा आपल्याला छंद लागतो, त्या गोष्टींमधे आपण जितकं खोल जाऊं तितक्या त्या गोष्टी अधिक आनंददायक होत जातात ! म्हणून जिवलग मित्रांचं हें कर्तव्य आहे, की त्यांनी एकमेकाला आपला नाद अधिक तीव्र करायला सांगितलं पाहिजे. जिवलग मित्र जेव्हा एकमेकाला भेटतात त्या वेळीं आयुष्यांतल्या लहानसहान सुखदुःखावर चर्चा करण्याऐवजी त्यांनी आपल्या आवडीच्या एखाद्या छंदाविषयीच संभाषण करावं. अशा मित्रांना बहुश्रुतपणा लागतोच असं नाही ! तें सर्वांना संपूर्णपणानं शक्यहि नाही. दोनच जिवलग मित्रांच्यामधे एखादाच जिव्हाळ्याचा विषय पुरेसा होतो. संगीत, वाङ्मय, क्रिकेट असे कितीतरी आवडीचे विषय असतात. त्या विषयांवर वारंवार चर्चा करून, त्या विषयांचा अद्यावत् अभ्यास करून, त्यांना आपल्या संभाषणांत रोज नवे रंग भरतां येतील. आणि आयुष्यांतील त्याच त्या गोष्टींना कंटाळून गेलेल्या त्यांच्या मनाला आनंदाचं एक नवीन दालन उघडं होईल. यांतूनच त्यांच्या मनाचा विकास होत राहील, त्यांच्या खडतर आयुष्यांतहि त्यांच्या मनांत नेहमीच एक आनंदाची रागिणी घुमत राहील !

जिवलग मित्रांनी आपल्या संभाषणांत रंग भरण्यासाठी अशा एखाद्या छंदाची जोपासना करणं, त्याची वाढ करणं, त्याचप्रमाणं तो वेड्या वयांतील एक वेडा छंद होता असं न समजतां त्या छंदाला उराशीं बाळगणं जरूर आहे. यासाठी एकमेकांनी एकमेकाला प्रोत्साहन दिलं पाहिजे. आणि हें जर होईल तर जिवलग मित्रांना निःशब्द शांततेतील फसव्या आनंदावर खोटं समाधान मानण्याची पाळी येणार नाही.

तेव्हा जिवलग मित्रांच्या संभाषणांत एकंदर धोके तीनः-

(१) पहिला— कुणाची तरी टिंगल करण्याचा, कुचाळकी करण्याचा;

(२) दुसरा— स्वतःच्या संकुचित संसारांतील लहानलहान सुख-दुःखांभोवती, अडीअडचणींभोवती, संभाषणाचा कंटाळवाणा घाणा फिरत राहण्याचा;

(३) तिसरा— निःशब्द शांततेचा. अशा निःशब्द शांततेत एक प्रकारचा आनंद असतो हे खरं; परंतु त्यामुळ मनावर निष्क्रियतेचा बुरा येतो आणि माणसं जीवनांतल्या एका थोर आनंदाला मुक्तात.

या सर्वांवर खात्रीचा तोडगा म्हणजे एखाद्या आवडत्या छंदाची मनापासून जोपासना करणं !

न बोलण्याची कला

बेजामिन फ्रँकलिन या अमेरिकन पत्रकारानं एक मोठा मार्मिक उद्गार काढला आहे. तो म्हणतो, “सर्वांत चांगलं शिक्षण देणारा एक लहानसा कीटक आहे— मुंगी ! आणि मुंगी तर कांहीच बोलत नाही !” न बोलण्यांतलं शहाणपण या उद्गारांत स्पष्ट झालेलं आहे. मानवी व्यवहारामधे संभाषणकलेचं असाधारण महत्त्व आहे हें पूर्वीच सांगितलं; आणि म्हणूनच या कलेवर इतकं लिहिलं. परंतु संभाषणाच्या कलेतला सर्वांत महत्त्वाचा भाग म्हणजे न बोलण्याची कला ! माणूस हा बोलणारा प्राणी आहे. बोलणं हें स्वासोच्छ्वास करण्याइतकंच सोपं आणि सहज आहे. परंतु संभाषण ही एक कला आहे हें एकदा पटलं तर सगळ्याच कलांचा प्राण असा जो नियम तो या कलेलाहि लागू पडतो. तो नियम म्हणजे संयम ! ज्याला संयम पाळतां येतो तोच उत्कृष्ट संभाषक होऊं शकेल. एकसारखी बडबड करणारीं माणसं कुणालाच आवडत नाहीत. चन्हाट, टकळी, एरंडाचं गुन्हाळ, उचलली जीभ लावली टाळचाला, काय जिभेला हाड आहे की नाही, या मराठींतल्या वाक्प्रचारांचा अर्थहि हेंच सांगतो, की बोलण्यांत संयम हवा, जिभेला लगाम हवा !

भारतांतिल स्त्रिया मोठ्या संभाषणचतुर असत ही गोष्ट प्राचीन वाङ्मयाच्या वाचकाला चांगलीच माहीत आहे. मंडनमिश्राची पत्नी

सरस्वती, दमयंती, शकुंतला, सत्यभामा इत्यादि स्त्रिया म्हणजे चतुर संभाषणाचे आदर्श नमुने आहेत. हें भारतीय स्त्रीच्या संभाषणचातुर्याचं यश त्यांच्या अंगच्या एकाच मोठ्या कलेला आहे आणि ती कला म्हणजे आपल्या जिभेला लगाम घालण्याची, शक्य तितकं मूक आणि मुग्ध राहण्याची ! सुंदर स्त्रीचं वर्णन करतांना आपल्याकडच्या कवींनी 'मुग्धा' हा शब्द कितीदा वापरला आहे याची जर मोजदाद केली तर माझं हें म्हणणं पटण्यासारखं आहे. ही न बोलण्याची कला भारतीय स्त्रियांकडून शिकण्यासारखी आहे.

न बोलण्याचा एक फार मोठा फायदा आहे. माणसाच्या मनांत जेव्हा राग, तिरस्कार अशा काळ्या भावना भडकतात तेव्हा त्याला वाट देण्याचा एक सोपा मार्ग म्हणजे बोलणं. पण अशा बोलण्यानं इतरांच्या हृदयाला घरे पडतात. आणि मग मित्र जोडणं हा जो संभाषणकलेचा हेतु त्यावर पाणी पडतं. म्हणूनच की काय कोण जाणे, विशेष न बोलणारीं माणसं अधिक मित्र करूं शकतात. कार्लाइल म्हणतो, "बोलणं हें सुंदर आहे; पण न बोलणं हें त्याहून सुंदर आहे." अर्थात् या न बोलण्यामुळं बरेच वेळां घोटाले उडतात हें खरं. एक तर असं, की महत्त्वाच्या विषयावर-सुद्धा आपले विचार किंवा आपलीं मतं न मांडणाऱ्यांबद्दल गैरसमज पसरतात. कुणी त्याला आंतल्या गाठीचा म्हणतो, कुणी त्याला घमेंडखोर म्हणतो. आणि दुसरं असं, की खरोखरी मूर्ख असणारीं माणसं न बोलून शहाणीं ठरूं लागतात. माझ्या ओळखीचा एक इसम आहे. तो नेहमी कुणीहि कांही म्हटलं तरी नुसता हसत राहतो. बिलकुल बोलत नाही. न बोलणं हें सोन्याच्या मोलाचं आहे—'Silence is golden' या शाळकरी म्हणीचा त्याच्यावर फाजील परिणाम झालेला आहे. 'उथळ पाण्याला खळखळाट फार' या म्हणीची त्यानं इतकी धास्ती घेतलेली आहे, की चुकून जरी आपण एखादं वाक्य बोललों तरी लोक आपल्याला मूर्ख म्हणतील, उथळ म्हणतील, असं त्याला एकसारखं वाटत असलं पाहिजे. तो माझ्या चांगलाच ओळखीचा असल्याकारणानं मी त्याला कधीकधी म्हणतो, "भल्या गृहस्था, दिवसाच्या चोवीस तासांतून पांच वाक्यं तरी बोलत जा. नाहीतर

कायमचा मुका होऊन बसशील ! ” यावर तो काय म्हणतो ठाऊक आहे ?— कांऽऽही नाही ! नुसता हसतो ! आता अशा या वेड्याला काय म्हणावं ?— पाहिलंत, घाईत माझ्या तोंडून शब्द गेला की नाही ‘वेड्यांचा’ म्हणून ? न बोलणाऱ्याचा मूर्खपणा माणसाला कधी ना कधी ओळखू येतोच. तरीपण स्वतःचा शहाणपणा दाखवण्यासाठी सारखी बडबड करणाऱ्या माणसांपेक्षा, आपण स्पष्टवक्ते आहोंत, निर्भीड आणि प्रामाणिक आहोंत असं दाखवण्यासाठी, आपण काय बोलतो आहोंत आणि त्याचा ऐकणाऱ्याच्या मनावर काय परिणाम होईल याचा तिळभरसुद्धा विचार न करतां चन्हाट वळणाऱ्यापेक्षा हीं न बोलणारीं माणसं केव्हाहि चांगलीं. तीं मूर्ख असतील; पण दुष्ट असणार नाहीत. बुद्धीनं कमी असलीं तरी सौजन्यानं श्रेष्ठ अशीं हीं माणसं असतात. म्हणूनच मीं वर सांगितलेल्या गृहस्थाचा मित्रपरिवार केवढा तरी मोठा आहे. त्याच्या या भाग्याचा मला कधीकधी हेवा वाटतो. त्याच्या न बोलण्याचा संताप येऊन वरच्यासारखं मी जर त्याला कधी चुकून बोललो तर माझं मलाच नंतर वाईट वाटतं. अशीं हीं माणसं न बोलूनसुद्धा संभाषणकलेंत अत्यंत चतुर असतात, असं म्हणावंसं वाटतं.

हा झाला नेहमीच न बोलणाऱ्यांचा प्रकार. पण खऱ्या अर्थानं संभाषणचतुर माणसाच्या दृष्टीनंसुद्धा न बोलणं हें मोठं फायदेशीर असतं. कारण सिसेरो म्हणतो त्याप्रमाणं, “ न बोलणं म्हणजे नुसतीच कला नव्हे, तर तो अस्खलित संभाषणाचाच एक प्रकार आहे ! ” ही गोष्ट हृदयानं अत्यंत जवळ आलेल्या माणसांच्या बाबतींतच शक्य असते. अशा वेळीं संभाषण म्हणजे दोन हृदयांच्या तारांतून निघालेलं संवादी संगीत असतं ! तें शब्दासाठी अडून राहत नाही तर आपोआपच एकमेकांच्या हृदयांत झरूं लागतं. शहाणीं आणि जिवलग माणसं जेव्हा एकत्र येतात तेव्हा त्यांच्यांत जें मौन पसरतं तें चार मूर्खांच्या चौकडींत चालणाऱ्या बडबडीपेक्षा कितीतरी अर्थगंभीर असतं. पण अशा प्रकारच्या न बोलण्यांतला आनंद घ्यायला हृदयं एकजीव झालेलीं असावीं लागतात, आणि माणसं खरोखरच शहाणीं असावीं लागतात !

अशीं शहाणीं माणसं लाखांत एखाददुसरीं ! म्हणून सर्वसामान्य माणसांनी हा नियम लक्षांत ठेवला पाहिजे, की न बोलणं हें शहाणपणाचं

लक्षण असतं ! मित्रप्रेमानं जवळ आलेल्या माणसांना बोलणं आवश्यक वाटतं. त्यांचे शब्द थेट हृदयांतून बाहेर पडत असतात. तरीपण न बोलण्यांतलं सौंदर्य जर त्यांच्या ध्यानांत आलं नाही तर हेच मित्र दुरावण्याचा संभव असतो. समजा, दोन मित्र एकत्र आले. संध्याकाळच्या वेळीं दूर

“कसला विचार करतोस ?” हा वेडा प्रश्न त्याला विचारूं नका.

फिरायला जाऊन एखाद्या उघड्या माळावर बसले, आणि त्यांतला एखादा मित्र न बोलतां गप्पच बसला तर दुसऱ्या मित्रानं त्याच्याशीं बोलण्याचा प्रयत्न न केलेलाच जास्त चांगलं ! कारण माणसाला कधीकधी न बोलतां शांत बसावं, आपल्यांतच गुंग होऊन राहावं असं वाटतं. म्हणून कधीकधी माणसाला एकट्यालाच फिरायला जावं असंही वाटतं. हा एकांतांतला, आपल्यांतच गुंग होऊन राहण्यांतला आनंद प्रत्येकालाच कधी ना कधी घ्यावासा वाटतो. मित्र बरोबर असतांना सुद्धा माणसाला अशी लहर येणं अशक्य नसतं. आणि म्हणून जेव्हा दोघांतला एक मित्र न बोलतां गप्प बसतो, तेव्हा दुसऱ्यानं त्याला “ काय रे, कसला विचार करतोस ?” असं

विचारणं म्हणजे एक अपराध आहे. तुमचे स्वतःचे कांही अनुभव ताडून पाहा आणि सांगा की “ काय रे, कसला विचार करतोस ? ” या प्रश्नाचं तुम्हीं किंवा तुमच्या मित्रानं काय उत्तर दिलं होतं ? तुमचा मित्र असंच नाही का म्हणाला, “ कांही नाही बुवा ! कसला विचार नाही नि कांही नाही ! ” या उत्तराचा अर्थ काय ? तो मित्र कसलाच विचार करीत नव्हता खरोखर ! त्याचं मन कुठल्याच प्रकारच्या विचारातं किंवा काळजीतं त्या वेळीं भरलेलं नव्हतं. कार्तिकांतल्या आकाशासारखं त्याचं मन स्वच्छ आणि निरभर होतं आणि त्याच्या मनांत एक गूढ, त्यालाहि न कळणारा, त्यालाहि न सांगतां येण्यासारखा असा एक निराळाच गोड आनंद भरलेला होता ! असाच नाही का त्याच्या या उत्तराचा अर्थ ? आणि तुमच्या या प्रश्नातं त्याच्या धुंदीत विघ्न आणलं असं नाही का होतं ? म्हणून न बोलतां शांत बसलेला तुमचा एखादा मित्र असेल तर त्याच्या त्या धुंदीला तडा पाडण्याचं काम तुम्ही करूं नका. तुम्हाला जरी बोलावंसं वाटलं तरी बोलूं नका ! ‘ कसला विचार करतोस ? ’ असा वेडा प्रश्न विचारूं नका ! हीच ती ‘ न बोलण्याची कला ! ’

शांत कसं राहावं, आपल्या बोलण्याला लगाम कसा घालावा, हें ज्या माणसांना माहीत नसतं, तींच माणसं विनाकारण बडबडत असतात. आणि विनाकारण बडबड करणाऱ्या माणसांना संभाषणचतुर म्हणतां येणार नाही. माझ्या एका मित्राला अशी खोड आहे. त्याचा आणि माझा छंद एकच असल्याकारणानं आम्हीं पहिल्यादा जवळ आलों. आमच्या छंदाविषयी एकमेकांजवळ बोलण्यांत आम्हांला मोठा आनंद वाटूं लागला. रोज संध्याकाळीं एकमेकाला भेटावं, खूप दूर फिरायला जावं आणि गप्पा माराव्यात, असं आम्हां दोघांनाहि तीव्रपणानं वाटूं लागलं. तसा आमचा रोजचा कार्यक्रम सुद्धे झाला. पुढं एकदा असं झालं, की एका माळावर जाऊन आम्ही बसलों असतांना माझं हृदय उगीचच हलकं झालं. वसंत ऋतूंतले दिवस असावेत ते ! मंद वारा वाहत होता आणि त्याच्यावरून कुठंतरी फुललेल्या आम्रवृक्षांच्या मोहोराचा सुगंध, कळेल न कळेल असा, दरवळत होता. या वातावरणांत माझं मन एकाएकी मूक झालं ! कांही बोलूं नये,

स्वस्थ बसावं, असं वाटू लागलं. ही माझी अस्वस्थता माझ्या त्या मित्राच्या ध्यानांत आलीच नाही. “ काय समाधि लागली वाटतं ? ” असं विचारून त्यानं माझी टरहि उडवण्याचा प्रयत्न केला ! मी “ नाही ” म्हणालों आणि पुन्हा स्वस्थ बसलों. त्याला मात्र सारखं बडबडावंसं वाटत होतं. आणि माझं त्याच्या बोलण्याकडे विशेष लक्ष नाही असं पाहून तो थोडासा नाराजहि झाला. पुढं असे प्रसंग वरचेवर घडूं लागले आणि आमच्यांतली जवळीक हळूहळू संपत गेली. विनाकारणच दुरावा निर्माण झाला. आणि आज त्यानं दुसराच एक मित्र गाठलेला आहे ! त्याच्याबरोबरच तो नेहमी फिरायला जातो. पूर्वी आम्हाला रोज मिळून फिरायला जावंसं वाटे, तें आता वाटेनासं झालं आहे. माझे दुसरे मित्र कधी या गोष्टीची थट्टाहि करतात. म्हणतात, “ बंडूनाना आणि पांडूतात्या यांची जोडी कां बुवा फुटली ? पूर्वी जिथं तुम्ही तिथं ते असं दिसे. ” माझ्या या मित्रांना मी कांहीच उत्तर देऊं शकत नाही.

न बोलण्याच्या कलेचीच ही दुसरी बाजू आहे. तिला आपण ‘ न बोलणाऱ्याला बोलकं करण्याचा प्रयत्न न करणं,’ असं म्हणूया. एकाच नियमाच्या या दोनहि बाजू संभाषण करतांना नेहमी ध्यानांत ठेवल्या पाहिजेत. एक- विनाकारण बोलूं नये. आणि दुसरं- दुसऱ्याला बोलण्याची इच्छा नसतांना त्याला बोलायला भाग पाडूं नये !

तेव्हा न बोलण्याच्या कलेचे दोन महत्त्वाचे नियम असे-

(१) दुसऱ्याला तुमचं बोलणं ऐकायची इच्छा किंवा लहर नसतांना बोलत राहूं नका !

(२) दुसऱ्याला बोलण्याची इच्छा नसतांना त्याला बोलकं करायचा प्रयत्न करूं नका !

हे नियम लक्षांत ठेवा !

- (१) मेजवानीसारख्या प्रसंगी ओळखी करून देतांना चातुर्य दाखवा.
- (२) स्वतःच एकसारखं बोलत राहून, दुसऱ्याला एकसारखं ऐकवू नका.
- (३) दुसऱ्यांच्या मतांचा आदर करा.
- (४) निष्कपटपणानं स्पष्ट बोला आणि तसं बोलणाऱ्यांचं स्वागत करा.
- (५) गप्पांत भाग घेतांना हळवेपणा सोडून द्या.
- (६) दुसऱ्यानं केलेल्या विनोदाला हसून प्रोत्साहन द्या.
- (७) धंदा चालावासा वाटत असेल तर फटकळ कोट्या करूं नका.
- (८) कौटुंबिक जीवनांत लहानथोरांमध्ये मनमोकळ्या संभाषणाचं वारं खेळवा.
- (९) बहुश्रुत व्हा; पण खालील धोके टाळा—
 - (अ) ऊठसूट कोट्या करूं नका.
 - (ब) आपल्या ज्ञानाची शेखी मिरवू नका.
 - (क) अर्धीकचर्ची मतं ज्याला त्याला सांगण्याचा मोह आवरा.
 - (ड) कांहीतरी पाठ केलेलं वेळींअवेळीं बडबडत जाऊं नका.
- (१०) जिवलग मित्रांशी संभाषण करतांना 'विसरा आणि क्षमा करा' हें तत्त्व ध्यानांत ठेवा.
- (११) कुठल्याहि माणसाची त्याच्या गैरहजेरींत टिंगल करूं नका.
- (१२) स्वतःच्या संसारांतली कटकटींबद्दल जेव्हातेव्हा बोलूं नका.
- (१३) एखादा छंद लावून घ्या आणि त्याचा विकास होईल अशी लक्ष्मी चर्चा करा.

(१४) दुसऱ्याची एकण्याची इच्छा नसतांना बोलत राहूं नका.

अनुक्रम (१५) दुसऱ्याला बोलण्याची इच्छा नसतांना त्याला बोलायला भाग पाडू नका.

विभागा १०२
क्रमांक ५०. नि.
नों. २०००

२३/११/५०
श.

REFBK-0008168

1984